

Del Jardí de les Hespèrides als magatzems de taronja.
El treball femení i la conflictivitat laboral
als magatzems de taronja borrianencs
a les primeres dècades del segle XX

MAGNÍFIC
AJUNTAMENT
DE BURRIANA

Col·lecció Premi Ciutat de Burriana d'Investigacions Històriques 2021

Ignacio Nebot Segarra

**Del Jardí de les Hespèrides als magatzems de taronja.
El treball femení i la conflictivitat laboral
als magatzems de taronja borrianencs
a les primeres dècades del segle XX**

El present treball va ser guardonat amb el Premi Ciutat de Borriana d'Investigacions Històriques 2021
concedit pel Magnífic Ajuntament de Borriana.

IGNACIO NEBOT SEGARRA

Textos:

Ignacio Nebot Segarra
Marta García Carrión

Correcció lingüística:

Magnífic Ajuntament de Borriana - Promoció Lingüística

Maquetació i impressió:

Imprenta Sichet, S.L.

Edició:

Magnífic Ajuntament de Borriana - Arxiu Municipal

DL: CS 736-2023

*A Lola, Pasqual, Adela i Bautista. Vincle inesborrable amb altres temps.
I a tota la gent que ha treballat o encara treballa en la taronja.*

PRÒLEG

Marta García Carrión
Universitat de València

Taronges i tarongers amb dones són algunes de les imatges més recurrents i potents de l'imaginari de Borriana i, en un sentit més ample, de l'imaginari regional valencià. Una imatge amable d'un món rural tradicional que va esdevindre una icona en femení per a la moderna societat de principi del segle XX.

El treball de recerca històrica que ha fet Ignacio Nebot i que es presenta en aquest llibre ens explica com les arts visuals i la literatura, però també la mateixa indústria vinculada a la taronja, va crear i difondre eixe imaginari idealitzat i en femení. Aquest llibre, però, ens trasllada també altres imatges i relats ben diferents sobre taronges i dones, ja que ens parla de conflictes, sindicats i de lluita per reconeixement de drets laborals. És, precisament, l'estudi històric d'aquest contrast el gran valor d'aquest treball.

L'origen d'aquesta investigació va ser la realització del treball final de màster d'Ignacio Nebot al màster universitari en Patrimoni Cultural de la Universitat de València, que vaig tindre l'oportunitat de tutoritzar. Aquell treball proposà una posada en valor com a element patrimonial de l'imaginari vinculat a la taronja i del treball femení, amb un dels objectius clars de donar a conèixer les històries de les dones que treballaren als magatzems de taronja. A partir d'aquella primera aproximació, Ignacio Nebot ha desenvolupat un important treball d'arxiu, sovint gens fàcil per l'absència o destrucció de documentació, a més d'una exhaustiva recerca de premsa, així com d'alguns materials literaris. Totes aquestes fonts s'han estudiat des d'una rigorosa perspectiva analítica i tenint en compte tota la bibliografia, tant local com d'àmbit valencià.

El resultat és un estudi d'història local que interessarà, i molt, els i les habitants de Borriana, que podran retrobar-hi una part del seu passat, no tan llunyà per a moltes persones. Podem seguir en aquest l'evolució de la indústria vinculada al conreu i exportació de la taronja, amb els seus moments d'expansió i les seues crisis, com ara en els anys de la Primera Guerra Mundial, i un moment excepcional com va ser el de la Guerra Civil i les col·lectivitzacions. Per altra banda, es fa una anàlisi de com autors tan rellevants en la construcció de l'imaginari valencià com ara Teodor Llorente o Vicente Blasco Ibáñez van construir un imaginari sobre el conreu de taronges, els seus paisatges i comerç. Però aquest llibre és també, i sobretot, una investigació important sobre el treball femení i les formes d'organització i reivindicació en les primeres dècades del segle XX, tema sobre el qual encara tenim moltes incògnites i que l'autor situa en el seu context històric i legislatiu amb solvència.

Les dones que treballaren als magatzems de taronja són les protagonistes de les pàgines més rellevants d'aquest llibre, que ens expliquen una realitat de dur treball i discriminació salarial en un treball de baixa qualificació i estacional, en un context amb no poca conflictivitat social, especialment en moments de crisi. El

darrer capítol del llibre aporta una gran quantitat d'informació sobre les mobilitzacions i formes d'organització de les treballadores, tot situant-ho en el context polític i social de l'època, amb l'enfrontament clau entre el sindicalisme catòlic i el de classe i tenint en compte la complexitat de l'articulació de les identitats de gènere i classe en el treball i la vida quotidiana. Sens dubte, el llibre d'investigació d'Ignacio Nebot representa un magnífic exemple de recerca històrica amb un destacat acompanyament gràfic que ens apropa a les vides d'aquelles dones que ens miren a través de la càmera en les fotografies preses als magatzems de taronges, tan diferents de les imatges de les etiquetes comercials.

ÍNDEX

Introducció	pàg. 11
1. Orígens de la citricultura i transformació del paisatge a la Plana de Castelló	pàg. 15
1.1. Els orígens de la taronja a la Plana de Castelló	pàg. 15
1.2. El comerç internacional	pàg. 17
1.3. L'expansió del taronger i la transformació del paisatge a la Plana	pàg. 18
2. El Jardí de les Hespèrides. Conformació de l'imaginari taronger	pàg. 23
2.1. El paisatge literari dels tarongers	pàg. 24
2.2. L'èpopeia col·lectiva del comerç	pàg. 27
3. Els magatzems de taronja. La realitat del treball femení	pàg. 33
3.1. Característiques i evolució del treball femení entre final del segle XIX i principi del XX	pàg. 34
3.2. El treball als magatzems de taronja	pàg. 37
4. Conflictivitat laboral i sindicalisme femení	pàg. 45
4.1. Pan, barcos y trabajo	pàg. 45
4.2. El Despertar Femenino	pàg. 49
4.3. <i>Rojos i amarillos</i>	pàg. 54
4.4. El contracte col·lectiu	pàg. 57
4.5. La Guerra Civil i les col·lectivitzacions	pàg. 62
5. Conclusions	pàg. 67
6. Bibliografia	pàg. 71

INTRODUCCIÓ

Al final del segle XIX es produïren canvis transcendentals a la Plana de Castelló, i particularment a Borriana, a causa de la ràpida introducció del taronger. La citricultura, enfocada a obtindre un gran benefici en el mercat exterior, es convertí en la principal activitat econòmica en moltes localitats i, amb aquesta, hi hagué una ràpida transformació del paisatge, ja que la plana es va omplir d'horts de tarongers. Aquests canvis, impulsats en un principi per la burgesia, anaren aparellats de la conformació d'un imaginari que idealitzava els horts i les taronges no només pel profit econòmic, també per l'estètica. Així doncs, en els escrits de novel·listes, poetes, geògrafs i historiadors començaren a abundar metàfores i analogies que feien referència als tarongerars. Una de les comparacions més habituals, que dona títol al treball, era la que tractava de ressaltar les semblances entre el paisatge citrícola i el mític Jardí de les Hespèrides. Dins d'aquesta lògica, les taronges eren descrites com "el fruit daurat".

Però l'imaginari taronger no sols idealitzava el paisatge, també el treball. Per a la burgesia l'hort no només era un espai de treball, també de recreació, i això influí en la percepció dels treballadors com a part del paisatge. La citricultura va quedar ràpidament lligada a la identitat valenciana, dins d'un procés de regionalització que tractava de ressaltar el folklore i vinculà els valencians com a poble a alguns estereotips. Així doncs, en la literatura, les fotografies i postals de principi del segle XX és habitual que se'ns presente, als valencians, com a gent treballadora però festera, feliç i despreocupada. No és estrany trobar postals o imatges de marques comercials que mostren dones vestides de falleres somrient entre tarongers, o descripcions de com joves treballadores canten contentes als magatzems mentre hi treballen.

També foren molt importants i encara continuen tenint impacte els relats referents a l'activitat econòmica i al comerç. El profitós negoci de la citricultura va transformar per complet l'economia borriana, i en els seus primers moments va significar una autèntica pluja de diners per a una determinada part de la societat que es va enriquir considerablement. En poc de temps Borriana va créixer de manera notable, va augmentar moltíssim la seua població però també es va omplir d'elegants edificis modernistes, societats i casinos. A aquesta època es remunten alguns dels edificis més emblemàtics de la ciutat, els ornaments cítrics dels quals han esdevingut vestigis del que la memòria col·lectiva borriana recorda vagament com una època daurada. També evoquen aquells temps els magatzems de taronja, que Blasco Ibáñez comparava amb esglésies i que resulten un valuós patrimoni.

Més enllà de la memòria o l'opinió pública, inclús la historiografia o les descripcions geogràfiques moltes voltes han privilegiat la vessant econòmica del món taronger, deixant a banda molts altres aspectes fonamentals. Així doncs, és difícil no caure en un ball de xifres i relats sobre l'activitat econòmica i les exportacions a uns i altres països, que, si bé resulten fonamentals per a estudiar el passat econòmic i comercial taronger, per si soles no esclareixen altres aspectes socials i culturals. Tradicionalment s'ha concebut el comerç taronger com una mena d'epopeia col·lectiva de la qual estar orgullosos, que ha resultat fonamental per a construir la percepció dels borriancs com a fanfarrons, resumida en aquella coneguda expressió "Borriana, París i Londres". D'aquesta

manera, el benefici d'una part molt concreta de la població se'ns ha presentat com una fita col·lectiva, com si tot el món haguera participat del negoci en igualtat de condicions.

El present treball tracta d'evidenciar el contrast existent entre aquest imaginari idíl·lic del món taronger i la realitat laboral i social, sensiblement allunyada d'aquell verger mític que ens presenten la literatura i les imatges. Darrere d'aquesta transformació econòmica i de l'expansió comercial hi hagué també un fort impacte socioeconòmic en la població. La citricultura i el comerç anaven aparellats de milers de llocs de treball als horts, als magatzems i al Grau (collidors, carreters, triadores, encaixadores, fusters, etc.), les condicions dels quals distaven de ser òptimes. Aquesta situació generava moltíssima conflictivitat, especialment en períodes de crisis greus degudes a conflictes externs o a calamitats naturals. Durant el primer terç del segle XX són nombrosos els registres a la premsa sobre vagues i protestes, especialment en el període coincident amb la Primera Guerra Mundial i els anys posteriors, moments d'auge de l'obrerisme a causa de les circumstàncies socioeconòmiques i la influència de la Revolució Russa.

D'aquesta conflictivitat formaren part de forma activa les milers de dones que treballaven als magatzems. Mentre les marques comercials utilitzaven imatges de dones joves i somrients entre tarongers i en la literatura de l'època els magatzems semblaven espais quasi festius, la realitat és que les dones havien de suportar condicions laborals i personals prou dures. Normalment el seu treball era restringit als magatzems, espais on majoritàriament treballaven dones, una mena d'ampliació de l'espai domèstic, perquè el treball femení estava socialment poc acceptat per una societat estructuralment masclista. Normalment, a pesar d'aquesta consideració, la classe obrera no es podia permetre prescindir del treball femení, contemplat com una ajuda econòmica per a la llar, tot i que moltes voltes resultava un ingrés imprescindible per a les economies familiars. Els patrons tragueren profit d'aquesta percepció negativa i complementària del treball femení i l'esclètxa salarial era més que considerable, de manera que tenien milers d'empleades cobrant molt menys del que cobrarien homes per fer el mateix treball. A més, una volta tornaven a la seua llar no podien desatendre les seues obligacions, les quals constituïen pràcticament una doble jornada laboral. Les confeccionadores de taronja no només es veren afectades per les injustes condicions laborals com a obreres; a més, patien també les conseqüències d'una societat estructuralment masclista.

En certa mesura podríem parlar de com l'explotació del treball femení esdevingué una part fonamental de l'economia tarongera. Per això, no és estrany que proliferaren per totes les comarques tarongeres sindicats de confeccionadores que prengueren part activa en la conflictivitat laboral com a subjectes actius que demanaven millores en les seues condicions per mitjà de mítings, vagues, protestes i aplegant inclús a exercir la violència en moments de gran tensió. Dividides entre els sindicats de classe i els catòlics, participaren en tota classe de conflictes, deixant constància de la seua participació fins i tot en processos històrics de rellevància com les col·lectivitzacions durant la Guerra Civil. Per tant, les confeccionadores de taronja distaven molt de les imatges i descripcions de dones alegres i passives entre taronges.

Així doncs, en les següents pàgines tractarem de fer palés aquest contrast entre l'imaginari taronger i la realitat de les condicions i la conflictivitat laboral en el primer terç del segle XX. L'objectiu és tractar de visibilitzar aquest

aspecte de la història de Borriana i de l'explotació tarongera que tradicionalment els relats hegemònics han deixat a banda, especialment pel que fa a les dones i el treball femení. L'estructura del treball té quatre parts ben diferenciades: el primer capítol tracta de descriure els orígens de l'economia tarongera i la transformació paisatgística i socioeconòmica de Borriana i la seua comarca. El segon utilitza fonts literàries i historiogràfiques per a descriure la conformació de l'imaginari taronger. En el tercer capítol s'ha volgut analitzar les condicions del treball als magatzems de taronja. Finalment, l'últim capítol versa sobre la conflictivitat laboral i el sindicalisme femení, reconstruint l'activitat obrerista de la Borriana de principi del segle XX a través de la premsa històrica.

Per a l'elaboració del treball s'han consultat fonts variades:

Algunes fonts historiogràfiques han sigut imprescindibles per a contextualitzar la introducció de l'explotació tarongera i la Borriana de principi del segle XX. Han resultat imprescindibles les aportacions de Samuel Garrido i Gerard Llansola. Destacarem, per la seua erudició i proximitat temàtica, les obres de Vicent Abad: en diversos llibres, Abad va compondre una història de la taronja des de la seua introducció fins als anys seixanta i inclús períodes posteriors, a més de la seua *Borriana, siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*. La seua bibliografia, conjuntament amb les aportacions al Museu de la Taronja i la participació cultural, el convertiren en una figura imprescindible per a la historiografia i la cultura borriana, per la qual cosa aquestes línies s'han escrit a mode d'homenatge, degut al seu recent decés.

Pel que respecta a l'imaginari taronger, entre altres, s'han consultat els treballs d'Adrià Besó i Àurea Ortiz. Les aportacions del castellanenc Ferran Archilés han sigut determinants a l'hora de comprendre la formació de la identitat regional, molt relacionada amb el món de la taronja. Quant al treball femení, ressaltem algunes autores com Mary Nash, Cristina Borderías o Rosa M. Capel, que han permés configurar un marc general de l'evolució històrica del treball femení i la legislació, així com Eva Alcón, Rosa Monlleó i Paloma Candela, a través de les quals ens hem aproximat a les condicions específiques de les confeccionadores de taronja a la Plana de Castelló.

Per a descriure els orígens de la taronja i reconstruir l'imaginari literari taronger, s'han emprat textos variats. Entre les descripcions geogràfiques destacarem Cavanilles, Madoz, Juan Antonio Balbás i Carles Sarthou. A escala local, ha sigut fonamental la Història de Borriana de Francesc Roca i Alcaide, una font valuosíssima per a l'estudi de les primeres dècades del segle passat per la crònica d'esdeveniments i notícies contemporànies a l'autor. Pel que fa a fonts literàries, destacarem els relats de viatges de la comtessa de Gasparin, però especialment les obres de Teodor Llorente i Blasco Ibáñez, segurament dos dels màxims representants d'aquesta idealització del paisatge taronger que s'ha tractat d'analitzar. En un àmbit local, ha sigut gratificant poder incloure alguns versos de poetes locals tan reconeguts i destacats en la història de Borriana com Juan Bautista Tejedo *el Bessó* o Manuel Peris Fuentes.

Ha resultat més problemàtic treballar amb fonts primàries, a causa de la pèrdua de gran part de la documentació de Borriana anterior a la Guerra Civil. Així i tot, agraïm la bona disposició de l'Arxiu Municipal de Borriana, ja que la consulta dels seus fons va resultar molt profitosa per la col·lecció fotogràfica i l'accés a la documentació

digitalitzada conservada en el Centre Documental de la Memòria Històrica, situat a Salamanca. Finalment, un recurs imprescindible ha sigut l'accés a l'Hemeroteca Digital de l'Arxiu Municipal de Castelló, on hem pogut trobar digitalitzada premsa històrica de gran rellevància per a la investigació, entre la qual destaquen l'*Heraldo de Castellón*, *La Unión* o *El Clamor*, periòdics de les primeres dècades del segle XX que han permés rastrejar la conflictivitat laboral i el sindicalisme borrianenc.

Per últim, no voldria començar sense manifestar el meu agraïment a Marta García Carrión, professora de la Universitat de València, per la seua predisposició i pertinents observacions quan tutoritzava el meu TFM en el màster de Patrimoni, que ha esdevingut la gènesi d'aquesta investigació.

1. ORÍGENS DE LA CITRICULTURA I TRANSFORMACIÓ DEL PAISATGE A LA PLANA DE CASTELLÓ

La Plana de Castelló destaca per la presència d'incomptables horts de taronges, que, juntament amb les grans fàbriques de taulells d'Onda, Almassora o Vila-real, componen un paisatge molt característic. Però, encara que hui en dia pareix impossible dissociar aquesta part de la geografia castellanenca del mar verd dels milers de tarongers, no sempre ha estat així i, de fet, encara que la introducció d'aquest cultiu tingué lloc fa dos segles, la transformació en monocultiu i l'extensió que adquirí no es va dur a terme per complet fins al principi del segle XX. L'estimulant context comercial de mitjan segle XIX, amb els canvis estructurals que comportà el liberalisme econòmic, l'augment de la població i les novetats tecnològiques als transports facilitaren aquesta impressionant transformació, en poc menys d'un segle, que va tindre un gran impacte en una societat que es va veure abocada al cultiu i l'exportació del taronger, donat que els cultius tradicionals i el sistema de reg entraren en crisi.

L'arriscada decisió d'apostar pel monocultiu i l'exportació, encara que comportà problemes estructurals, aconseguí relatiu èxit, i el fervor comercial dels primers temps tingué un gran impacte en l'imaginari col·lectiu de Borriana, de la comarca i del País Valencià en general, però també en la configuració socioeconòmica, de manera que s'establiren progressivament les relacions entre els agricultors i comerciants enriquits i els jornalers i les confeccionadores de taronja afectats per la proletarització del camperolat, els quals alimentaren l'agroindústria associada a la taronja. L'objectiu d'aquest apartat és explicar, a través de la recerca bibliogràfica –i agafant com a referència el valuós treball de Vicent Abad pel que respecta a la història de la taronja–, l'origen de la citricultura a la Plana de Castelló, posant especial èmfasi en Borriana i les seues peculiaritats i tractant de defugir la visió idíl·lica i *chauvinista* dels qui volen veure aquest període com una sort d'epopeia popular.

1.1. Els orígens de la taronja a la Plana de Castelló

Des d'època medieval i durant tot l'Antic Règim, la Plana de Castelló i les seues poblacions destacaren per la fertilitat de la seua terra, banyada pel Millars, al voltant del qual es va configurar tot un sistema d'irrigació que alimentava una gran zona d'horta. Encara que es desenvoluparen algunes indústries manufactureres i la ramaderia tenia relativa importància, foren tradicionalment agrícoles, enfocades, com era natural, a la subsistència i el pagament de rendes, però també a la venda d'excedents i alguns cultius susceptibles de ser col·locats al mercat. Cavanilles, en les seues *Observaciones*, elogia la fertilitat de la Plana, ja que, segons relata, "*allí crecen y prosperan cuantas producciones desea el hombre, no solamente para la vida, también para recrear los sentidos. [...] Parece increíble la suma de riquezas que produce el suelo. Sólo los pimientos forman un producto de tres millones de reales, y más de cuatro las frutas y melones; casi igual es el del cáñamo, y la seda vale más de dos millones de reales; el trigo, el maíz, el aceite, las algarrobas, la cebada, las judías y otros frutos componen una suma que asombra*".¹ El mateix Cavanilles digué

¹ CAVANILLES, A. J., *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia por Don Antonio Josep Cavanilles*, vol. 1, València, Albatros, pàg. 99-100.

també que Castelló de la Plana era el principal centre productor de cànem del País Valencià, com també la seda gaudí de gran importància a Vila-real al final del segle XVII, o la garrofera, que es va estendre a les dues poblacions.²

Pel que respecta a Borriana, Roca i Alcaide assevera que, al principi del segle XIX, el seu terme era variat en producció agrícola, encara que deficient i pobre degut a l'impacte de la Guerra d'Independència, i posteriorment la Guerra Carlista. Es podia trobar, per exemple "*trigo rojo, que almacenaban en sitges o silos [...], maíz o paniso, vino, aceite, melones, alubias, caña de azúcar, frutales de todas clases, etc.*"³ Poc abans que la taronja es convertira en monocultiu, Madoz, amb molt bones paraules respecte a la qualitat de la terra, diu que Borriana "*se halla plantada de moreras, olivos, higueras, viñedos, innumerables especies de árboles frutales...*"⁴ Així doncs, podem observar que, a Borriana en particular, i a la Plana en general, l'agricultura gaudí de cert dinamisme i, abans de l'aplegada del taronger, els agricultors tenien ja experiència acumulada en l'agricultura de mercat, com demostra la gran varietat de cultius i sobretot l'especialització en determinats productes, com el cànem o la seda, que no estaven pensats per a l'autoconsum. Aquestes pràctiques econòmiques prèvies a la introducció de la taronja ajudaran a explicar després la velocitat amb què s'estengué el cultiu i la facilitat per a comercialitzar-lo, tot i els seus defectes.

La taronja tingué presència a la península Ibèrica des de molts segles enrere, però el seu cultiu no es desenvolupà de forma extensa i intensiva fins al segle XIX. Per a rastrejar la presència de la taronja a la Plana cal retrocedir com a mínim a l'any 1610, quan Escolano, en la seua història de València, fa menció d'una reduïda producció cítrica. Ja al final del segle XVIII, Cavanilles fa referència al cultiu de la taronja a Castelló, específicament a Vila-real, on s'inicia el cultiu a la Plana.⁵ Però tampoc aquests primers tarongers ens deuen fer pensar en una producció exhaustiva similar a la que podem observar hui en dia, eren més aviat uns pocs tarongers, apreciats pel seu valor estètic, aïllats en horts i jardins o conformant tanques al voltant de les parcel·les.⁶ Si volem trobar el primer hort, pròpiament dit, de tarongers, ens hem de desplaçar a la Ribera, ja que fou a Carcaixent, en 1781, quan es registra una plantació notable de taronja, la qual cosa convertí la Ribera en un dels principals centres tarongers i en la comarca pionera en la citricultura valenciana.⁷

L'altre gran nucli taronger, des de ben prompte, serà precisament la Plana de Castelló. Com ja hem vist, a Vila-real hi hagué presència de la taronja des de final del segle XVIII, com testimonia Cavanilles, des d'on podem intuir que es va expandir cap a les poblacions veïnes: Borriana, Almassora, Castelló i la resta de la província.⁸ Cal matisar que no fou realment fins al 1816 quan van sorgir unes poques parcel·les de tarongers que ja es podien considerar plantacions, i per tant hem de situar en aquesta data l'origen de la citricultura a Castelló. Encara que en un principi

2 GARRIDO, S., "El conreu del taronger a la Plana de Castelló: agricultura comercial, propietat pagesa i treball assalariat (1850-1930)" en *Estudis d'història agrària*, núm. 13, 2000, pàg. 201-228, pàg. 204.

3 ROCA, F., *Historia de Burriana*, Castelló de la Plana, Tip. Hijo de J. Armengot, 1932, pàg. 405.

4 MADOZ, P., *Diccionario geográfico estadístico histórico de España y sus posesiones de ultramar*, IV, Madrid, Tip. de P. Madoz y L. Sagasti, 1946, pàg. 668.

5 SARTHOU, C., *Geografía general del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, Barcelona, Alberto Martín, 1919, pàg. 288-289.

6 ABAD, V., *La taronja. 1781-1939*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987, pàg. 9.

7 *Ibidem*, pàg. 9.

8 ABAD, V., *La taronja... Cit.*, pàg. 10.

l'expansió tarongera avançà lentament, a partir de la dècada de 1840 comença a difondre's amb més velocitat a Borriana i es va reprendre posteriorment a Vila-real a un ritme paregut, així com a Almassora.⁹ En menys de mig segle, cap al canvi de mil·lenni, la taronja ocupà gran part de la terra cultivable en tota la Plana, de manera que esdevingué monocultiu.

1.2. El comerç internacional

El desenvolupament de la citricultura sorgí com a reacció a un estímul comercial clar, que impulsà el cultiu i la transformació del paisatge. Al segle XVIII a Mallorca es desenvolupà una lucrativa activitat comercial amb la venda de cítrics a la costa catalana i a alguns dels ports mediterranis francesos. Amb el temps, la creixent competència i la presència de plagues va fer decaure notablement el comerç de cítrics mallorquins.¹⁰ Tanmateix, aquests intercanvis no tardaren a cridar l'atenció peninsular i, en vista d'aquesta activitat comercial tan interessant, el País Valencià tractà de reorientar el seu comerç cap a la navegació de cabotatge amb la costa catalana i França, estudiant les possibilitats de la producció cítrica. Imitant els mallorquins, des de la Plana, i en un principi per mitjà de la marina de vela catalana, implantaren xarxes comercials pròpies, que donaren eixida al comerç taronger a través de les platges de Borriana i el port de Castelló. A la Ribera, on estava ja consolidada la plantació tarongera, el comerç dels cítrics trobà la seua eixida per Cullera i València, encara que també va desenvolupar una eixida d'interior cap a Albacete i Madrid, passant per Almansa. També Dénia fou un enclavament important, per tal com al seu port ja tenien experiència amb les relacions preexistents amb el Regne Unit, pel que fa al comerç de la pansa. En definitiva, en un primer moment, es van consolidar Dénia, Cullera, València i Borriana com a punts d'eixida de la taronja.¹¹

Durant la primera meitat del segle XIX la producció i el comerç es limitaren al mercat interior i el cabotatge, però, segons s'apunta en la memòria del *Contrato colectivo de trabajo de la Plana* (1920), en 1854 per primera volta hi hagué grans exportacions organitzades que tingueren França com a destinació, país que es va consolidar com a primer soci comercial, fins que, poc després, el mercat anglés prengué la capdavantera i acabà per absorbir la producció majoritàriament.¹² Si en un primer moment, cap al 1856, França absorbia quasi un 74% de la producció, trenta anys després, el 1886, el Regne Unit era qui en rebia un 72%.¹³ Segons dades de Vicent Abad, a partir de 1895 s'incrementen els volums exportats i s'obri el comerç cap a nous mercats, especialment Alemanya i posteriorment l'Imperi Austrohongarés, Copenhaguen, els Països Baixos i Bèlgica.¹⁴

Sobre aquests primers anys d'exportacions al Grau de Borriana, Roca i Alcaide, en 1932, es referí a "*algunos marineros activos e inteligentes que comenzaron a llevar en sus barcos pequeñas cantidades de naranja a granel,*

9 GARRIDO, S., "El conreu... *Cit.*, pàg. 205.

10 *Ibidem*, pàg. 17.

11 GARRIDO, S., "El conreu... *Cit.*, pàg. 18.

12 INSTITUTO DE REFORMAS SOCIALES, *El contrato colectivo de trabajo de la Plana*, Madrid, Sobrinos de la sucesora de M. Minuesa de los Ríos, 1920, pàg. 7.

13 ABAD, V., *La taronja... Cit.*, pàg. 19.

14 *Ibidem*, pàg. 20-22.

para surtir los mercados del Bajo Maestrazgo, y de las costas de Cataluña, Mallorca y Francia".¹⁵ Després afegí alguns comentaris respecte de la forma de procedir a la platja de Borriana: *"a nuestra playa acudían los productores con cargas de naranja que vendían a los transportistas, quienes escogían el mejor fruto y generalmente abusaban del paciente labrador, ya en el precio, ya en el contado o medida, ya en la selección de la naranja, rechazando a capricho la que les parecía de peor condición [...] Empero, se decidieron a enviar la naranja en cestos a Inglaterra, utilizando buques de vela, y ello fue el principio del éxito, pues los mercaderes cosmopolitas se la disputaban a puñados de oro*".¹⁶ Posa de manifest com els llauradors i comerciants locals tractaren de traure partida de forma intuïtiva de l'interés dels mercaders estrangers, i, encara que fou lucratiu i en un principi se n'obtenien grans guanys, també mostra la situació d'indefensió davant del mercat que patiran els llauradors, els quals partiran condicionats des d'un principi i aquesta serà una de les característiques de l'exportació en els anys posteriors.

1.3. L'expansió del taronger i la transformació del paisatge a la Plana

Aquesta resposta a l'estímul del mercat exterior que afavorí la ràpida irrupció de la citricultura s'explica en part amb la consolidació del sistema liberal que modificà les estructures econòmiques de l'Antic Règim, orientant l'agricultura cap al mercat per mitjà dels monocultius d'alguns productes especialment lucratius,¹⁷ encara que cal tenir en compte, segons Samuel Garrido, l'experiència acumulada dels agricultors, els quals estaven especialitzats en alguns productes com la morera i el cànem, de clara orientació comercial, encara dins del marc de l'Antic Règim. Quan aquests productes entraren en crisi, a la primera meitat del segle XIX, els agricultors es van veure obligats a substituir-los per la taronja, ja que havien observat la seua viabilitat comercial al mercat exterior.¹⁸

Cap a mitjan segle XIX, època clau per a la consolidació de la citricultura, hi havia un marc internacional especialment propici al comerç, que es va conjugar amb l'augment de la població, per la qual cosa hi hagué també un gran augment de la demanda agrícola a tot Europa. Aquest augment de la demanda, i la bona conjuntura internacional, es veren afavorits pel desenvolupament industrial i les millores tecnològiques, especialment les del transport, tant marítim com ferroviari, que seran claus per a l'exportació en general i la taronjera en particular. Hem d'entendre, per tant, que el comerç impulsà el cultiu de la taronja, amb preus molt compensadors,¹⁹ i, amb el temps, la consolidació dels mercats europeus i l'augment de les exportacions significaren l'expansió de la citricultura per tot el País Valencià. Cal tindre en compte que aquest procés estigué condicionat per la conjuntura d'un període especialment propici i que, per contra, posteriorment, les distintes crisis i els diversos conflictes internacionals tindran repercussions molt negatives, com passà amb la Primera Guerra Mundial.

15 ROCA, F., *Historia... Cit.*, pàg. 406.

16 ROCA, F., *Historia... Cit.*, pàg. 406.

17 BESÓ, A., *Horts de tarongers: visions culturals d'un paisatge*, València, Universitat de València, 2012, pàg. 19

18 GARRIDO, S., "El conreu... Cit.", pàg. 202.

19 ABAD, V., *La taronja... Cit.*, pàg. 10.

Tanmateix, el factor comercial no és l'únic ni explica per si mateix la ràpida expansió del cítric i la progressiva transformació en monocultiu d'algunes zones com la Plana de Castelló. Com déiem abans, fou poc abans de la segona meitat del segle XIX, en la dècada del 1840, quan es registrà un increment significatiu del ritme de plantació als centres originaris de cultiu, és a dir, la Ribera i la Plana, que es va consolidar en les dècades següents. Això s'explica no sols per l'increment de l'estímul comercial exterior, sinó perquè aquestes dates coincideixen amb períodes de crisi dels cultius comercials tradicionals d'aquestes zones, especialment la morera a la Ribera i el cànem a la Plana.²⁰ Aquesta crisi, segons explica Samuel Garrido, es degué al fet que en la primera meitat del segle XIX es va aplegar al màxim de les possibilitats de l'ampliació de l'espai irrigat, cosa que va dificultar l'accés a l'aigua de moltes terres.²¹

Pel que respecta a la seda, en 1852 els cucs van sofrir un atac de pebrina molt virulenta en els pròxims anys, i, encara que els danys es podrien haver superat per mitjà de la substitució de les varietats de cucs resistents, es va procedir a la tala de moreres. Vicent Abad considera que això està relacionat amb una estructura deficient del sector, que es va veure indefens enfront de la competència estrangera, cosa que va donar com a resultat la crisi sedera que acabà, en conseqüència, amb bona part de les moreres.²² Un altre producte fonamental per a moltes comarques i pobles era el vi. En 1868 la fil·loxera va colpejar durament la viticultura francesa i això va crear un període d'entusiasme exportador, afavorit pels tractats comercials. Però finalment la fil·loxera també aplegà a Espanya i al País Valencià, la qual cosa, unida al fet que França estava replantant, desencadenà la decadència.²³

A l'afonament d'aquests cultius hem de sumar, a més, la crisi de subsistència de 1862. Doncs, si l'anterior dècada havia sigut un període de prosperitat degut als preus alts i l'abundant mà d'obra, així com el marc internacional favorable, amb el temps va haver-hi un descens marcat del rendiment, que va desembocar en una crisi de subsistència de la qual pocs productes es van salvar. El Govern de Sagasta ordenà realitzar una enquesta nacional per a avaluar la situació de l'agricultura i, pel que respecta a la província de Castelló, podem observar en les informes tramesos el deteriorament del preu dels principals cultius, a excepció de la taronja, sobre la qual el Consejo Provincial de Agricultura es va pronunciar en els següents termes: *"Es evidente la existencia de la crisis agrícola en esta provincia. Con excepción de la cosecha de naranja limitada a pequeña zona, y cuyo producto se ha sostenido al día a precio medianamente compensador"*. I hi afegí després: *"La depreciación que han sufrido los cáñamos..., parece indicar la necesidad fatal de sustituirle con otro cultivo que resista todavía la competencia extranjera, como es el del naranjo"*.²⁴ Hem de suposar que aquest consell devia ser el pensament generalitzat dels llauradors, perquè precisament, després d'aquesta crisi, assistim a les dècades de major transformació cap al monocultiu.

20 BESÓ, A., *Horts... Cit.*, pàg. 33.

21 GARRIDO, S., "El conreu... *Cit.*", pàg. 202.

22 ABAD, V., "La economía... *Cit.*", pàg. 391.

23 *Ibidem*, pàg. 391.

24 ABAD, V., "La economía naranjera", en MESADO, N., *Burriana en su historia*, v. II, Borriana, Ajuntament de Borriana, 1991, pàg. 392.

L'expansió tan ràpida a la Plana es degué al fet que, al contrari del que passà a la Ribera, en un primer moment el taronger ocupà l'àrea irrigada del Millars, i no va ser fins que es van sobrepassar els seus límits, ja al segle següent, quan es va estendre notablement pel secà.²⁵ Això s'explica en part perquè a Castelló la roca era prou més dura que a València, i per tant representava un risc d'inversió molt més alt, ja que era més costós aplegar als aqüífers i, en cas de no trobar-ne un, les pèrdues eren molt notables. El canvi substancial arribà posteriorment amb la creació de comunitats de regants. Si fins al moment la transformació del secà era una tasca només assumible per grans terratinents i inversors, no sempre interessats a arriscar-s'hi, amb el canvi de segle, gràcies a les comunitats de regants, però també a la integració en cooperatives i sindicats agrícoles, els petits agricultors van poder sumar-se a aquests projectes de transformació de la terra que en principi els eren impossibles.²⁶

Pel que respecta a la Plana, a Vila-real tenim el cas d'una societat cooperativa de reg, el 1898, la constitució de la qual va ser molt positiva per a la inversió i expansió dels petits agricultors. Paradigmàticament, portava per nom la Sénia dels Atrevits, i posteriorment va inspirar iniciatives semblants.²⁷ A Borriana es constituí una comunitat de llauradors un any després, el 1899.²⁸

Encara així, la celeritat de l'expansió del taronger no deixa de ser sorprenent, tenint en compte que cap al 1880 a Vila-real, poc més de quaranta anys des que començà a estendre's, es parla d'un percentatge proper al 86% d'ocupació de l'horta.²⁹ A Borriana, d'altra banda, Madoz, al seu diccionari geogràfic, cap al 1846, afirmà que, entre els arbres fruiters que es podien trobar al terme de Borriana, "*se cuentan 400 huertos de naranjos*".³⁰ Ja amb el canvi de segle, i tenint en compte que Castelló s'havia convertit cap al 1920 en la segona província en superfície dedicada als tarongers, darrere de València, i en la primera en densitat d'arbres,³¹ podem observar que Borriana tenia, el 1928, un 91,55 per cent de la superfície de cultiu dedicada als tarongers.³² Això ens fa pensar que, més o menys, en la segona meitat del segle XIX, les distintes viles de la Plana tingueren una evolució semblant i aplegaren al segle XX amb un monocultiu cítric.

Aquesta velocitat, i la forma tan "radical" en què el taronger s'instaurà, no podia respondre simplement a l'estímul de mercat o a les crisis puntuals d'altres cultius. Abandonar la subsistència cap al mercat amb tanta celeritat podria ser imprudent sense comprovar abans si l'impuls comercial es consolida. I si a la Plana es va fer fou perquè, a banda de tots els factors que hem descrit abans, els agricultors estaven condicionats per l'aigua. El sistema de reg del Millars estava en estat crític a mitjan segle XIX, ja que les necessitats d'aigua havien augmentat per damunt de les seues possibilitats.³³ Des del segle XVIII es va començar a substituir els cultius de secà com les

25 GARRIDO, S., *El conreu... Cit.*, pàg. 206.

26 BESÓ, A., *Horts... Cit.*, pàg. 34.

27 GARRIDO, S., *El conreu... Cit.*, pàg. 207.

28 ABAD, V., "La economía... *Cit.*", pàg. 402.

29 GARRIDO, S., *El conreu... Cit.*, pàg. 205.

30 MADDOZ, P., *Diccionario... Cit.*, pàg. 668.

31 INSTITUTO DE REFORMAS SOCIALES, *El contrato... Cit.*, pàg. 4.

32 ABAD, V., "La economía... *Cit.*", pàg. 394.

33 GARRIDO, S., *El conreu... Cit.*, pàg. 208.

oliveres, les vinyes i les garroferes per a tindre major espai per a sembrar i, per tant, això alterà les condicions del reg, ja que, consuetudinàriament, els antics cultius només podien ser regats dues voltes a l'any, però aquestes noves plantacions de major necessitat hídrica feien que eixes terres tingueren ple accés a l'aigua.³⁴ El taronger, concretament, necessitava mantenir un reg regular, encara que poc exigent en quantitat, respecte a altres cultius com els cereals o les hortalisses; per tant, donades les dificultats al sistema de reg, els agricultors es van veure pressionats a substituir els cultius per tarongers.³⁵

Això desembocà també en polèmics canvis introduïts en el sistema de reg en èpoques de necessitat. Cal tenir en compte que el repartiment de l'aigua tradicionalment causà innumerables plets i conflictes, tant entre les distintes viles alimentades pel sistema del Millars (Almassora, Castelló, Vila-real, Borriana i Nules), com entre els agricultors de les distintes viles. El nou cultiu del taronger havia de cobrir les seues necessitats de forma molt regular, i molta gent va fer importants inversions de diners per a participar-hi; per això, hi hagué conflictes d'interessos quan es tractaren d'aplicar els acords consuetudinaris per al repartiment d'aigua en temps de necessitat. En cas de sequeres, per exemple, el reg es regia per una economia moral, reservant l'aigua per a l'autoconsum i la subsistència.³⁶ A partir de la segona meitat del segle XIX, els amos de tarongers, preocupats per la seua inversió, reclamaren fortament davant els òrgans de govern. Per exemple, a Castelló, el 1877, l'Ajuntament va decidir canviar el repartiment tradicional, però no en favor del taronger, sinó del cànem, cosa que va costar el malestar dels amos dels tarongers, que es van rebel·lar. A Vila-real, d'igual manera, es va generar conflicte quan el Sindicat de Regs va decidir restringir l'aigua als cítrics, fins que el governador, pressionat pels citricultors, es va veure obligat a decretar que tots els camps es regaren per igual.³⁷

Un altre factor que cal tenir en compte és que a la Plana de Castelló estava consolidat un model caracteritzat per petites parcel·les obertes, cultivades per petits i mitjans propietaris, ja que no necessitaven grans inversions.³⁸ La propietat, per tant, estava molt repartida entre petits propietaris i es conformava un mercat dinàmic de la terra. La introducció de la citricultura va elevar notablement el preu de la terra, de manera que, paradoxalment, la mateixa taronja va provocar la necessitat de cultivar més taronja, ja que els petits agricultors, per a poder obtenir terra, o fer front a l'endeutament que això els ocasionava, van orientar la seua producció al mercat taronger. A més, molts propietaris que abans explotaven de forma indirecta la terra per mitjà d'arrendaments, volien ara explotar les seues parcel·les de forma directa, per a participar en el lucratiu negoci de la taronja. Això provocà que molts menuts camperols que complementaven les seues escasses terres amb altres d'arrendades, ara veien l'accés a aquest mercat reduït i encarit i, per tant, van haver de començar a treballar com a jornalers.³⁹

De la mateixa manera, els antics propietaris que tenien arrendades les terres i ara les volien explotar de forma directa, tenien la necessitat d'aconseguir mà d'obra i, per consegüent, molts d'aquests micropropietaris

34 *Ibidem*, pàg. 208.

35 GARRIDO, S., *El conreu... Cit.*, pàg. 209.

36 *Ibidem*, pàg. 215.

37 *Ibidem*, pàg. 215.

38 BESÓ, A., *Horts... Cit.*, pàg. 33.

39 GARRIDO, S., "El conreu... *Cit.*", pàg. 214.

acabaren treballant per a ells, o per a la indústria associada a la taronja que anà consolidant-se en paral·lel a l'expansió del cultiu i la consolidació del comerç internacional, és a dir, magatzems, fàbriques de caixes de fusta, de claus, fàbriques de paper, etc.⁴⁰ La producció i el comerç taronger, per tant, anaren creixent ràpidament i amb aquests la indústria associada, de manera que es conformà un cos de treballadors cada volta més gran, que implicava una part substancial de la societat, la qual començaria a dependre del monocultiu de la taronja, amb tots els riscos que això suposa. Collidors, transportistes, fusters i milers de dones que es dedicaren a la confecció als magatzems depenien cada any de la temporada de la taronja.

En conclusió, en aquest apartat, a banda d'abordar els orígens històrics de la citricultura a la Plana de Castelló, hem intentat també enumerar els factors que n'expliquen la implantació, així com la velocitat amb què s'expandí, transformant en menys d'un segle gran part del paisatge valencià i esdevenint monocultiu en algunes regions. Alguns d'aquests factors foren exògens, com la conjuntura internacional, els canvis econòmics propiciats pel liberalisme i la industrialització o l'estímul comercial dels mercaders estrangers, però d'altres foren interns, com les limitacions agrícoles, les crisis puntuals dels antics cultius, els problemes d'irrigació o l'estructura de la propietat i el preu de la terra. A mode de conclusió, i per a mostrar l'impacte de la transformació agrícola cap al monocultiu, conclourem l'apartat amb una eloqüent cita de Roca i Alcaide:

"A impulsos del lucro, rodaron al suelo olivos y algarrobos; se relegaron cultivos de escaso rendimiento y se desceparon plantaciones de viñedo. Se descuajaron malezas, encauzaron corrientes, desecaron charcas pantanosas que rellenaron de tierra después y como por arte de encantamiento, surgieron miles de naranjos [...].

Ya no queda en Burriana una almazara de prensa moruna; ya no hay silos en casas ni calles; ya no se escalda la uva para la obtención de pasa o uva seca, ya no se fabrica el vino; ni suena el telar [...]. Fue tal el éxito del nuevo cultivo que, paulatinamente, se ha plantado de naranjos todo el término, constituyendo hoy la única cosecha y convirtiendo nuestro agro en un espeso bosque de naranjales".⁴¹

Aquest fragment, que pareix combinar l'entusiasme amb la nostàlgia, pot servir per a comprendre el que significà la transformació del paisatge i la reconversió de l'economia cap a la citricultura: el lucre i la temptació dels cridaners preus del mercat van posar fi a les anteriors activitats econòmiques –algunes d'aquestes enfocades al mercat i altres a la subsistència però, en tot cas, d'escàs rendiment, en paraules de Roca i Alcaide– per a substituir tot el terme per un espés bosc de tarongers.

En aquestes circumstàncies, no és estrany que Carles Sarthou, en el volum dedicat a Castelló de la *Geografía general del Reino de Valencia*, digués que s'havia "*hecho todo lo que humanamente ha sido posible para producir mucho, bueno y en condiciones de venta. Quizá ha hecho demasiado, quizá produce ya con exceso*".⁴²

40 *Ibidem*, pàg. 215.

41 ROCA, F., *Historia... Cit.*, pàg. 407.

42 SARTHOU, C., *Geografía... Cit.*, pàg. 301.

2. EL JARDÍ DE LES HESPÈRIDES. CONFORMACIÓ DE L'IMAGINARI TARONGER

La ràpida transformació cap al monocultiu i l'exportació de cítrics també vingué acompanyada d'un gran impacte cultural. El paisatge de la Plana, com en bona part del País Valencià, canvià radicalment i, a principi del segle XX, es consolidà com un estens bosc de tarongers, amb algunes ocasionals palmeres com a complement estètic. Fins al moment, abans del segle XIX, el taronger s'havia considerat un arbre frutal decoratiu, que nodria els típics horts de la noblesa, el clergat o les famílies benestants, caracteritzats per ser espais tancats amb murs, regats per una séquia, amb una casa alineada amb el mur i distintes espècies arbòries amb valor estètic però també apreciades pel seus fruits.⁴³ Amb les desamortitzacions, la burgesia, interessada especialment en la terra pel seu valor social, s'apropià d'aquest concepte, creant la noció de l'hort burgés. A més, fou aquest grup social el que va incentivar la transformació cap al monocultiu pels seus beneficis, de manera que l'hort burgés va substituir les espècies tradicionals de l'hort valencià pel taronger.⁴⁴

Per tant, la importància econòmica del taronger venia aparellada també d'un valor estètic. L'hort burgés representava la propietat de la terra, el cultiu intensiu i el comerç, però també era un aparador que donava mostra del nivell social i, per tant, transcendí en altres capes de la societat, fins a convertir-se en un model a reproduir per mitjans i petits llauradors, comerciants, professionals liberals, etc.⁴⁵ Aquest model de l'hort burgés i la seua imatge idíl·lica també es reproduí en distints mitjans com són la fotografia o la literatura de l'època, que van contribuir a configurar un imaginari que encara hui en dia perviu.

Aquest procés, que es consolidà cap a final del segle XIX i principi del segle XX, va conviure en el temps amb el desenvolupament de la identitat regional. Especialment a partir de la Restauració es començà a entendre la nació en clau regional i local, és a dir, es va pretendre lligar les característiques regionals i el seu imaginari al nacionalisme espanyol, sense cap tipus de contradicció, entenent que ser valencià era una forma de ser espanyol. És important comprendre que la regió no vingué donada, sinó que va ser construïda culturalment per a oferir una representació de la identitat col·lectiva.⁴⁶ Per tant, aquesta concepció idealitzada del paisatge i l'agricultura, fruit de la mirada burgesa, va servir per a alimentar aquest procés de construcció de la identitat, que coincidia amb "l'època daurada" de l'exportació. Això consolidà una tendència a representar el poble valencià lligat a l'agricultura, elogiant el seu esforç, però invisibilitzant la conflictivitat laboral o les altres realitats de la societat.⁴⁷ Aquesta visió derivava principalment de la mateixa percepció burgesa del camp: el veien com un espai d'oci on anaven a passar el temps lliure o els períodes de vacances, habitaven la zona residencial i passejaven tranquil·lament, apreciava l'hort com a paisatge, pel seu valor estètic, i no com a lloc de treball. Per això hi ha una idealització costumista, folklòrica, que atén al paisatge, la festa i la gastronomia, i no presta atenció a la conflictivitat ni al treball.⁴⁸

43 BESÓ, A., *Horts de tarongers...* Cit., pàg. 21.

44 *Ibidem*, pàg. 25.

45 BESÓ, A., *Horts de tarongers...* Cit., pàg. 30.

46 ARCHILÉS, F., "Hacer región es hacer patria. La región en el imaginario de la nación española de la Restauración" en *Ayer*, núm. 64, 2006, pàg. 121-147, pàg. 127.

47 ARCHILÉS, F., MARTÍ, M., "Un país tan extraño como cualquier otro: la construcción de la identidad nacional", en M. Cruz Romeo i Ismael Saz, *El siglo XX: historiografía e historia*, València, Universitat de València, 2002, pàg. 268.

48 ORTIZ, A., "Fotografía i realitat dels horts de tarongers" en *Horts de tarongers...* Cit., pàg. 101

Una bona mostra serien les fotografies típiques de l'època. Atesa la ràpida difusió del model de l'hort burgès i la valoració estètica del taronger, la fotografia privada burgesa es va expandir ràpidament en forma de postals i revistes il·lustrades. En aquestes fotografies se solia representar, especialment en les postals, o bé dones vestides amb vestits folklòrics, com per exemple els de fallera, enmig dels tarongerars, collint o oferint la fruita, o bé els collidors, però de forma també idealitzada, formant composicions fotogràfiques poc naturals o amb postures forçades. Ni les dones ni els collidors eren importants en la foto, no tenien entitat per si mateixos, eren una peça més del paisatge, ja que formaven part de la idealització del món rural i del costumisme.⁴⁹

2.1. El paisatge literari dels tarongers

Si parlem d'autors que contribuïren a configurar l'imaginari regional i que concediren un lloc especial als tarongers, sens dubte Blasco Ibáñez i Teodor Llorente en són paradigmàtics. En *Entre naranjos*, llibre de Blasco Ibáñez que data de 1900, l'hort de tarongers es redueix a un escenari, un paisatge bucòlic. La novel·la, que té lloc a Alzira, narra la història d'amor entre el fill d'un cacic local i una cantant que regresa a la localitat vinguda d'Itàlia. L'escriptor realitza detallades descripcions dels horts i les sensacions que transmetien: "*En el inmenso valle, los naranjales como un oleaje aterciopelado; las cercas y vallados, de vegetación menos obscura, cortando la tierra carmesí en geométricas formas; los grupos de palmeras agitando sus surtidores de plumas [...] las altas chimeneas de las máquinas de riego amarillentas como cirios con la punta chamuscada. Alcira, con sus casas apiñadas en la isla y desbordándose en la orilla opuesta [...] y en el extremo opuesto, los pueblos de la Ribera alta flotando en los lagos de esmeralda de sus huertos, las lejanas montañas de un tono violeta, y el sol que comenzaba a descender como un erizo de oro...*".⁵⁰

En les seues descripcions literàries trobem algunes de les idees sobre el paisatge de la taronja que podem trobar, consolidades, en altres autors. Per exemple, quan fa al·lusió a l'onatge dels tarongers, presentant-lo com si fos una mar d'arbres, o als horts com a llacs de color maragda. En altres ocasions, referenciant altres sentits més enllà de la vista, parla de com els tarongers "*calentados por la nueva savia, abrían sus brotes, preparándose a lanzar, como una explosión de perfume, la blanca flor del azahar*".⁵¹ Sobre el fruit, que relaciona quasi sempre amb la prosperitat mercantil, digué, per exemple, que les taronges "*asomaban sus caras de fuego entre las hojas, como ofreciéndose a las manos laboriosas...*" i les anomena, constantment, "*dorado fruto*".⁵²

Podem trobar paraules similars anys enrere de la mà de Teodor Llorente, el qual, en la seua descripció de la Plana de Castelló, escrita en 1889, va destacar sobretot els tarongers i el seu impacte al paisatge:

"En el Mijares terminaba la Ilercavonia de los romanos, y comenzaba la Edetania, famosa ya entonces por su fértil suelo; y en efecto, pasado el río, cambia el paisaje. ¿Qué maravilla se ofrece a nuestros ojos? ¿Hemos entrado en el jardín

49 ORTIZ, A., "Fotografía i realitat dels horts de tarongers" en *Horts de tarongers...* Cit., pàg. 116.

50 BLASCO IBÁÑEZ, V., *Entre naranjos*, Esplugas de Llobregat, Plaza & Janés, 1978, pàg. 47-48.

51 *Ibidem*, pàg. 194.

52 *Ibidem*, pàg. 129.

de las Hespérides? A la izquierda, la línea de azul turquí del tranquilo Mediterráneo, a la derecha, a lo lejos, un muro de montañas cerúleas y luminosas, sobre las cuales alza su frente Peñagolosa; y en la dilatada planicie naranjos por todas partes, en rectas y prolongadas hileras; pomposos, lozanos, resplandecientes, cubiertos con las blancas estrellas del azahar, que impregnan el ambiente con su dulce y enervante fragancia, o doblando las flexibles ramas al peso del sazonado fruto, que semeja globos de fuego en el oscuro follaje. No son los naranjos de la Plana tan grandes como los de Alcira y Carcajente; no forman bosques que niegan la entrada al sol; pero cada árbol es un ramillete, y al juntarse a lo lejos sus filas apretadas, cubren toda la llanura de un manto de perenne verdor. Acá y allá rompen su monotonía una aislada palmera, de delgadísimo fuste y elegante penacho, o un grupo de ellas, que dibuja en el horizonte un bosquecillo aéreo; o la línea negra de los cipreses, que formando cerrado seto, divide los huertos; o la copa lacia de algún altísimo eucalipto, que señorea el frondoso vergel [...]Para dar más animación al cuadro, corren, al pie de los árboles, por estrechas acequias, las aguas fructíferas del Mijares.”⁵³

Aquest extracte de la descripció que Llorente va fer de la Plana dona mostra de la visió idealitzada de l'hort de taronger, prenent el paisatge com a signe d'identitat de la comarca i destacant de forma poètica el seu valor estètic. Pel que respecta a la gent, fa referència al "típic" hortolà de la zona: *"el hortelano, de atezado rostro, ceñidas las sienas con el pañuelo de varios colores; desnudo el brazo nervioso; apenas cubierto el cuerpo con la gruesa camisa y los amplios zaragüelles de lienzo blanco, y calzado con la esparteña, es aún imagen viva de los árabes que trazaron aquellos fertilizadores canales"*.⁵⁴ Aquesta descripció, amb un evident gust pel folklore, no dista massa d'aquelles fotografies i postals en què els collidors estaven integrats en el paisatge, de forma estètica, sense valor per si mateixos. En aquest cas, la col·lectivitat és representada per un únic hortolà, que, vestit de forma tradicional, té les honroses qualitats esperades d'un llaurador i, al mateix temps, li recorda a Llorente un passat remot d'arrels arabesques, aportant un element d'exotisme.

Si bé l'impacte d'autors com Llorente o Blasco és determinant, aquest tipus de descripcions tenien un gran arrelament des d'abans de la introducció del taronger. Aquesta imatge idíl·lica de la Plana com un verger banyat per les propícies aigües del Millars tenia molta tradició, des de les descripcions de Martí de Viciana al segle XVI. En una cronologia més recent, però prèvia a la transformació del paisatge provocada per la citricultura, Cavanilles ressaltà també les qualitats naturals de la Plana, de la qual afirmà: *"Hay en el reyno de Valencia algunas porciones que sobresalen entre otras por hallarse transformadas en jardines útiles, donde se ve casi siempre viva la naturaleza. Entre ellas merece un lugar muy distinguido la conocida con el nombre de la Plana"*. Després afegí: *"Distinguió el Autor de la naturaleza a la Plana con un terreno fértil y abundantes aguas, con un cielo hermoso y despejado; dispensó a los vivientes un aire puro y una atmósfera sana, a los hombres robustez, amor al trabajo, y talento para sacar del suelo preciosos frutos. Allí crecen y prosperan quantas producciones desea el hombre, no solamente para la vida, sino también para recrear los sentidos [...]¿Dónde hay en España, fuera del reino de Valencia; dónde hay en la Europa entera igual porción de tierra tan útil, sana, alegre y divertida? ¿Dónde se ven quatro lugares tan inmediatos y con tantos vecinos,*

53 LLORENTE, T., *Valencia*, València, Albatros, 1980, pàg. 247-249.

54 *Ibidem*, pàg. 249.

*en gran parte aumento de este siglo? Se glorían los de la Plana de poseer una de las mejores porciones de la Europa, y presentan las pruebas más ciertas, que son la población y los frutos.*⁵⁵

Ja en el segle XIX, Madoz, en el seu diccionari geogràfic, continuà en aquesta línia: *"Es sin disputa el terreno más pingüe y más precioso de la prov., y quizás uno de los mejores del tan celebrado reino de Valencia y aun de España"*.⁵⁶ La comtessa de Gasparin, en *Paseo por España*, donà també unes pinzellades sobre el paisatge de la Plana: *"He ahí Castellón, he ahí Villareal. Naranjos, verdaderos naranjos, de ramas que penden hasta el suelo, nos rodean: nunca los mutiló el hierro. Vigorosos, libres y soberanos, ostentan sus capullos, que brillan con el oriente de la perla, bajo sus verdes hojas; sus manzanas de oro, que entre ellas resplandecen, hacen doblar las ramas, mientras que una palmera atravesando aquella selva frondosa va a abrir su penacho en el éter, y los labradores pasean entre los árboles sus mantas carmesíes y sus túnicas de deslumbradora blancura."*⁵⁷ Si bé és cert que en altres fragments compara el paisatge amb el de la Ribera i considera que els tarongers de la Plana no n'estan a l'altura, descriu el paisatge com una "selva frondosa", on només la verticalitat de les palmeres trenca l'homogeneïtat dels tarongers. Recorda bastant les paraules de Llorente que hem pogut llegir més amunt, quan descrivia el paisatge com un mantell de verdor i feia referència al mític Jardí de les Hespèrides. Encara que en aquest fragment la comtessa no en fa menció directa, sí que compara les taronges amb les pomes d'or, com serà habitual en aquest tipus de descripcions, fet que tingué molta influència en les representacions de la taronja.

En un àmbit estrictament local, Roca i Alcaide, quan parla del terme de Borriana, amb un retòrica carregada, tracta d'evocar també aquestes descripcions idealitzades del paisatge: *"Burriana [...] se halla situada, cual valiosa perla de irisados reflejos en lo más brillante de nacarada madreperla, en una paradisíaca llanura cubierta de naranjos de vivaz fragancia, pebeteros de ensueño que, llenando el ambiente del embriagador aroma del azahar, nos transporta a ideales regiones desde donde contemplamos a nuestra ciudad recostada poéticamente junto al río Bechí, también llamado Ana o Seco, y que cual afortunada sultana se alza arrogante en la Plana"*.⁵⁸ Incidint novament en la Plana com una planura repleta de tarongers, apel·la no solament a la vista sinó també als sentits, com feia Cavanilles, per a descriure la fragància de la tarongina, fent també referència a l'exotisme de remotes regions paradisiàques, en aquest cas, com també feu Teodor Llorente, relacionant-ho amb el passat islàmic idealitzat, parlant de Borriana com una sultana arrogant.

55 CAVANILLES, A., J., *Observaciones... Cit.*, pàg. 99-100.

56 MADOZ, P., *Diccionario... Cit.*, pàg. 77.

57 CONDESA DE GASPARIN, *Paseo por España: relación de un viaje a Cataluña, Valencia, Alicante, Murcia y Castilla*, València, Imp. de José Doménech, 1875, pàg. 93.

58 ROCA, F., *Historia... Cit.*, pàg. 11.

No és molt distinta la visió de Manuel Peris Fuentes, escriptor i polític local, que el 1925 escrigué *Isidro*, un “poema rural de Borriana”:

*“La savia nutritiva circula presurosa
y estallan los botones en níveas estrellas;
son germen de naranjas doradas y sabrosas
que ostentan el emblema de púdicas doncellas.
Mientras el sol con su ojo de fuego incandescente
las azulinas aguas del Sucronense irisa,
las flores embalsaman el cristalino ambiente
templado por el soplo apacible de la brisa.
Los árboles frondosos cargados con exceso,
demandan el apoyo de rígidos puntales,
y sus ramas, cediendo del fruto al grave peso,
parecen majestuosos, soberbios mantos reales.”⁵⁹*

Novament veiem que es repeteixen algunes de les idees, com el daurat de les taronges, la frondositat dels arbres o com de sobrecarregats estan els tarongers. En aquest cas parla de la necessitat de puntals per sostenir les branques, i com les fruites, que deixen caure el seu pes sobre les branques, tenen la dignitat dels mantells reials. Recorda la descripció de la comtessa de Gasparin, que parlava de les daurades pomes que feien doblegar les branques dels tarongers. Transmet una visió de prosperitat, un paisatge que no només té valor per la seua estètica, sinó que està replet de fruits, que és especialment fructífer, quasi en excés.

Juan A. Balbás Cruz, en *El libro de la Provincia de Castellón*, escrigué algunes paraules en 1892 en referència a la Plana. Recollint precisament les descripcions de Cavanilles i de Teodor Llorente, afegí algunes pinzellades no menys idealitzades: *“En efecto, no puede ser más deliciosa y pintoresca la perspectiva que nos ofrece esta extensa llanura, fertilizada por las abundantes aguas del Mijares. Frondosos naranjales que embalsaman el aire con los perfumes del embriagador azahar.”⁶⁰*

2.2. L'epopeia col·lectiva del comerç

A banda de la idealització burgesa del paisatge, una altra idea que afectà moltíssim l'imaginari de la taronja fou la de l'epopeia comercial i l'enriquiment de part de la població. Els beneficis que produí la taronja des d'un primer moment foren molt atractius per a la burgesia i també per a mitjans i petits llauradors. A la Plana de Castelló i concretament a Borriana, la propietat de la terra estava repartida entre una bona part d'aquests mitjans i petits agricultors, que al seu moment aprofitaren l'incentiu del nou cultiu. Això provocà que en alguns casos

⁵⁹ PERIS, M., *Isidro. Poema rural de Burriana*, València, Imprenta de José Olmos, 1925, pàg. 68.

⁶⁰ BALBÁS, J. A., *El libro de la Provincia de Castellón*, Castellón, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, 1981, pàg. 290.

concrets, però que no foren tampoc la norma general, gent humil s'enriquira, creant una idea poc precisa de la mobilitat social.

A aquesta imatge de l'esplendor econòmica tarongera cal sumar la fascinació que provoca el comerç. Tant des de la literatura com des de part de la historiografia, s'ha posat especial èmfasi a descriure el procés d'implantació del taronger i el desenvolupament econòmic posterior com una mena d'epopeia col·lectiva, en la qual humils camperols van posar tot el seu esforç per exportar la taronja arreu del món. Per això, quan es tracta d'acudir a una història de la taronja és fàcil perdre's en un mar de dades comercials, de mercats i ports on aplegà el comerç taronger, que en última instància invisibilitza, igual que la visió idíl·lica del paisatge valencià, gran part dels treballadors i treballadores agrícoles i industrials, i els greus conflictes laborals que sempre anaren de la mà de l'explotació tarongera.

Un bon exemple, el trobem novament entre els personatges de Blasco Ibáñez, que en *Entre naranjos* descriu el comerciant més ric d'Alzira com "*un rústico de suerte loca que inundaba de naranjas los mercados de Inglaterra*".⁶¹ Aquest personatge, un humil espadenyer que cultivava com a arrendatari, es va començar a interessar pel comerç de la taronja i, a poc a poc, començà a exportar cap a Anglaterra. Amb molta sort, en pocs anys amassà una gran fortuna, rient-se d'aquells exportadors que tractaven de llegir tot tipus de premsa i butlletins, estudiant totes les combinacions possibles. Ell simplement confiava en la seua forma simple de fer les coses.⁶² No deixava de tenir algunes característiques d'aquests nous rics de procedència "rústica", i és que en les paraules de Blasco Ibáñez podem extraure algun caire classista, quan parla de com "*al verse rico*", "*se daba aires de inteligente, con la petulancia que aporta el dinero*".⁶³

Aquest personatge recorda molt el protagonista d'un dels poemes de Tejedó Beltran, poeta local borrianenc, caracteritzat pels seus temes costumistes, que esdevingué un cronista del seu temps. Un dels seus poemes més reconeguts porta per títol *Pere*: Pere era un llaurador analfabet i "*abestiat en el parlar*". A part de tindre, entre ell i la seua dona, "*uit fanecaes o nou*", es dedicava també a collir.⁶⁴ En tindre alguns estalvis, començà a freqüentar els casinos "*cregut de que la taronja / li reserva un gran destino*". Per això, "*s'entrega a explorar les opinions / dels que tenen relacions / en les cases, estrangeres; / averiguant mil maneres / d'en elles negoci fer*".⁶⁵ Amb el temps la seua condició millora, i sembla que el seu instint i les seues ganes donen resultat, de manera que "*veu que el seu crèdit augmenta / que entre els seus té veu i vot; / ja no és aquell tararot / que sofria mil atzars / gasta rellonge dels cars*".⁶⁶ Gràcies a la roda de la fortuna, diu l'autor, Pere, que fou "*esclau de la gleva*", s'ha convertit en un "*ricatxon*". I encara que és orgullós i arrogant, no deixa de ser honrat, sabent-se deutor de la sort. Finalment, l'autor elogia els tants Peres que segons ell ha tingut Borriana:

61 BLASCO IBÁÑEZ, V., *Entre naranjos... Cit.*, pàg. 118.

62 *Ibidem*, pàg. 180-181.

63 BLASCO IBÁÑEZ, V., *Entre naranjos... Cit.*, pàg. 182.

64 TEJEDO, J. B., ESTEVE, T., Ed., *Poemari*, Borriana, Ajuntament de Borriana, 1988, pàg. 73.

65 *Ibidem*, pàg. 74.

66 *Ibidem*, pàg. 77.

*"I si per Pere no fora,
arriesgat i emprenedor,
gojaríem d'esplendor
i tanta i tanta millora?
A quants Peres no és deudora
de l'auge i engrandiment
que té Burriana actualment?
Per quants Peres en Burriana
maten els pobres la gana
guanyant jornal suficient!"⁶⁷*

Aquest retrat del nou ric agrari, que ens recorda el que realitza Blasco Ibáñez, el porta més lluny encara Tejedó, en insinuar que és aquest prototip d'emprenedor agrari, fet a si mateix i provinent de les capes humils de la població, qui va fer prosperar el poble, i, encara que el retrata com un personatge un poc bèstia i ignorant, ressalta la seua honradesa i el seu origen senzill.

No dista molt del que assevera Roca i Alcaide al parlar del comerç de la taronja en la seua *Historia de Burriana*: "*El pequeño propietario, trabajando sus tierras con ahínco y ayudado por su mujer e hijos, consiguió aumentar su propiedad y se hicieron ricos (todo es relativo); el jornalero que con su trabajo consiguió ahorrar unas pesetas, pudo hacer pequeñas compras de tierra [...] otros que en su infancia pertenecieron a la popular clase de fematerets llegaron a enriquecerse, ora con el cultivo del naranjo, ora con el comercio del dorado fruto, pero siempre con su natural inteligencia e intenso trabajo y vida económica*".⁶⁸ El mateix Roca i Alcaide relativitza, entre parèntesis, la seua afirmació. Si bé és cert que a Borriana abundava la petita propietat, no deixa de ser una exageració assumir que tots els agricultors es van enriquir.

En el seu estudi sobre la propietat agrària a la Plana de Castelló, Samuel Garrido conclou que, si bé abundaven els mitjans i els petits propietaris, i inclús alguns d'ells es van enriquir i van tenir influència política, no deixaven de ser "proletaris encoberts" amb condicions favorables en bones conjuntures i una tendència molt positiva cap al cooperativisme. I, encara que el nombre de llauradors amb terres pròpies anà augmentant de forma significativa amb el pas del temps, va ser per l'ampliació del nombre de propietaris minúsculs, que no vivien exclusivament del taronger, sinó que l'utilitzaven per a completar els ingressos que tenien com a jornalers.⁶⁹

Tanmateix, aquesta visió romàntica de l'explotació i comerç de la taronja ignora deliberadament les seues contrapartides i la conflictivitat laboral. Roca i Alcaide escrigué que "*Burriana se transformó rápidamente de pueblo pobre y triste en población rica, próspera y alegre. Y fue tal su transformación que, desaparecida la pobreza de las gentes*

67 TEJEDO, J. B., ESTEVE, T., Ed., *Poemari...* Cit., pàg. 80.

68 ROCA, F., *Historia...* Cit., pàg. 407.

69 GARRIDO, S., "El conreu del taronger..." Cit., pàg. 224-225.

*y aspecto anterior...*⁷⁰ Podria afirmar-se que tingué una visió molt innocent de l'assumpte, si no fos perquè en un altre apartat del mateix llibre relata els incidents relatius a la crisi del 1917, on l'atur i la migració aplegaren a nivells inusitats. Inclús Tejedó, que en altres poemes critica la crisi tarongera amb pessimisme, en *Pere* alaba eixos petits agricultors que feren negoci amb la taronja i portaren glòries al poble.

Més lluny encara portà aquesta idea Manuel Peris Fuentes quan escrigué *Isidro*, obra de la qual ja hem parlat amb anterioritat. Peris Fuentes narra la vida d'Isidro, un llaurador d'origen humil, que amb el seu esforç aconseguí suficiència econòmica cultivant les seues pròpies terres, guanyades a la marjal com si fora un heroi clàssic civilitzador, i fundà una família en una idíl·lica blanca alqueria, fins a produir taronges a milers que li permeteren amassar una merescuda fortuna. Sembla que amb aquest personatge volgué, igual que el *Pere* de Tejedó, retre homenatge a tots aquells llauradors humils que prosperaren amb la taronja. En certa mesura, aquest Isidro fou una forma de representar el llaurador borrianenc com a col·lectivitat i, en les següents línies, elogia el seu dur treball com una mena de "fundador", un precursor de l'explotació dels cítrics: "...en la popular conciencia / colmada de gratitud, / hacia quien dio su salud / por legarnos rica herencia; / y revelando en Burriana / sus abnegadas labores, / inspiró empresas mayores / a los pueblos de la Plana".⁷¹ I si per a Tejedó Borriana era deutora dels "Peres", Peris Fuentes acaba el poema amb un "*Llor a los primeros plantadores, / los Isidros profetas de tiempos ya pretéritos*".⁷²

El problema és que, com déiem abans, aquesta imatge no es correspon amb la realitat ni aquesta fou una tendència generalitzada per a tota la població. A més, no contempla tots els col·lidors i les confeccionadores que participaren en l'expansió comercial de la taronja amb condicions de treball més que qüestionables, i la conflictivitat laboral sembla inexistent. Trobem un problema similar en aquelles obres tant literàries com historiogràfiques que privilegiaven tot allò que té a veure amb el comerç i la prosperitat econòmica, com si d'una fita col·lectiva es tractara, i ignorant que foren només alguns sectors minoritaris de la societat els que n'obtingueren beneficis i milloraren el seu nivell de vida, ja que les confeccionadores de taronja o els col·lidors mantingueren sempre unes condicions similars. Hem citat abans Roca i Alcaide parlant de la transformació de Borriana en població rica i alegre, de la desaparició de la pobresa o de com els fematers aplegaren a enriquir-se. També afirmà que "*el oro cayó en los bolsillos de comerciantes y cosecheros como una bendición*" o que "*Burriana surgía potente cual ave Fénix y crecía en población, belleza y bienestar*".⁷³

D'aquesta època és la popular expressió, atribuïda a la fanfarroneria borrianenca, "*Borriana, París i Londres*", referent al comerç internacional de taronja, igualant la capital de la Plana Baixa amb les grans capitals europees. Roca i Alcaide afirmà que Borriana era "*Alma Mater del comercio naranjero*", després d'explicar que "*de los ocho millones de cajas exportadas por los distintos puertos españoles, han salido por la playa abierta de Burriana 'la cuarta*

70 ROCA, F., *Historia... Cit.*, pàg. 407.

71 PERIS FUENTES, M., *Isidro... Cit.*, pàg. 63.

72 *Ibidem*, pàg. 69.

73 ROCA, F., *Historia... Cit.*, pàg. 407.

parte", esto es, dos millones".⁷⁴ Carles Sarthou, pel que respecta a Borriana, escrigué: "Cuanto hemos dicho sobre el particular en el capítulo tercero de la parte general de este libro, puede aplicarse a Burriana, pues nadie se atreverá a discutirle la supremacía en el emporio del dorado fruto".⁷⁵

Detall del Mercat Municipal. Arxiu Municipal de Borriana. Fons Joaquín Bosch Grau.

Cal matisar, en aquest sentit, que és innegable l'impacte que tingué l'economia tarongera en determinades comarques del País Valencià, i aquesta importància es materialitzà per mitjà de les classes benestants en transformacions en l'urbanisme i l'estètica de les poblacions, introduint estils arquitectònics a la moda, reproduint el model de l'hort burgés o contribuint a l'imaginari taronger per mitjà de motius decoratius. En el cas de Borriana,

⁷⁴ *Ibidem*, pàg. 409.

⁷⁵ SARTHOU, C., *Geografia...* Cit., pàg. 763.

Roca i Alcaide explicà alguns d'aquests canvis, per exemple, el fet que la grandària de les cases es reduí en passar al monocultiu, atés que ja no necessitaven emmagatzemar les collites a casa, i, en reduir-se'n la grandària, els propietaris pogueren centrar-se a embellir-les i ornamentar-les, convertint-les en "*tacitas de plata*".⁷⁶ Precisament a partir de la segona meitat del XIX, amb l'auge comercial de la taronja, començà a introduir-se el modernisme tan característic del centre urbà borriànc. Encara que Roca i Alcaide parlava generalitzadament de tota la població, Benito Goerlich explica que l'auge de la introducció dels nous estils arquitectònics tingué lloc el 1930, i que foren part dels més de dos-cents comerciants de taronja que hi havia els qui realitzaren canvis a les seues cases per a reflectir el seu estatus social, sempre mirant cap a València com a referent.⁷⁷ Alguns exemples paradigmàtics podrien ser l'edifici del Círculo Frutero, amb nombrosos motius cítrics en la seua decoració, o el mercat modernista, que també reproduceix en la seua decoració molts elements relacionats amb la taronja.

Círculo Frutero, Ajuntament de Borriana: <https://turisme.burriana.es/>

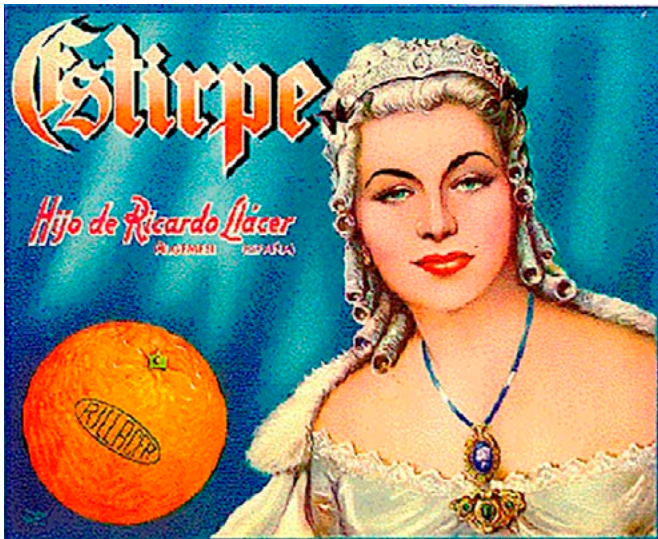
⁷⁶ ROCA, F., *Historia...* Cit., pàg. 408.

⁷⁷ BENITO GOERLICH, D., "La arquitectura de 1890 a 1940" en *Burriana en su historia*, vol. I, Ajuntament de Borriana, Borriana, 1987, pàg. 347.

3. ELS MAGATZEMS DE TARONJA. LA REALITAT DEL TREBALL FEMENÍ

Al llarg de l'apartat anterior hem tractat de parlar de la configuració d'un imaginari idealitzat al voltant de la taronja, el qual distorsiona la percepció a l'hora d'abordar el passat taronger. Com explicàvem, tradicionalment el paper del treballador s'ha invisibilitzat, o bé perquè dins de l'ideal paisatgístic burgès els col·lidors i les confeccionadores tenien un paper secundari i estètic, o bé per l'assumpció d'aquells estereotips regionalistes del "Levante feliz" que presentaven el poble valencià com a llauradors contents i despreocupats, tendents a la festa i els banquets, ignorant per complet la conflictivitat laboral i les males condicions de treball. A més, han tingut sempre molt de pes aquells discursos que privilegiaven les dades econòmiques i comercials i no observen en el passat borrianenc més que comerciants i propietaris.

Tanmateix, la realitat laboral era una altra. En el primer terç del segle XX gran part dels borrianencs es dedicaven a collir, transportar o confeccionar taronja. Les contínues vagues, l'activitat sindical, les al·lusions a la fam o l'atur, i inclús la violència puntual, deixen veure que les condicions no eren ni molt menys òptimes. I si els treballadors, en termes generals, patien unes condicions de treball complicades i que contrastaven amb l'imaginari idíl·lic, en el cas de les dones, el treball estava menys valorat, pitjor remunerat i ha sigut tradicionalment ignorat o tractat amb paternalisme.

Paper de seda núm. 508. Museu de la Taronja.

Dins de l'imaginari taronger, la percepció del treball femení estigué molt influïda per la visió idealitzada i folkloritzant de la dona. També en la literatura i la poesia de l'època trobem algunes mencions al treball femení. Per exemple, Teodor Llorente escrigué el 1904 la *Cançó de les empaperadores de taronges*, en la qual crida les empaperadores al treball, entre descripcions idíl·liques dels tarongers. Es dirigeix a les "fadrines no naixcudes per a monges", recomanant-los empaperar taronges si volen guanyar diners per al dot.⁷⁸ Les empaperadores fadrines, que s'alcen a les sis, sense por del fred, s'asseuen sobre palla seca, en rogle, i en mig d'elles "rossa piràmide, s'aixeca / lo fruit vermell que el cullidor portà". "Les medidores, ab ses mans de fades, / en muntons separats l'han repartit; / i juntant-se cançons i carcallades, / fan d'esta feina el joc més divertit".⁷⁹ Llorente ens presenta

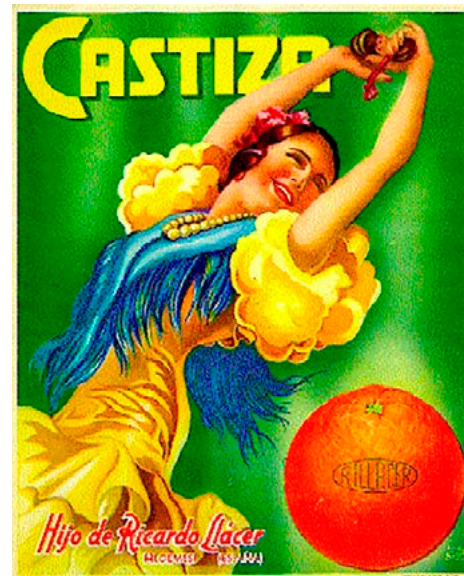
una visió molt benèvola del treball, en la qual les dones, fadrines que busquen pagar-se el dot, riuen i canten, fent del treball una festa.

78 LLORENTE, T., *Poesia valenciana completa*, GUARNER, L., Ed., València, Tres i Quatre, 1983, pàg. 422.

79 LLORENTE, T., *Poesia valenciana...* Cit., pàg. 423.

Blasco Ibáñez també descriu el treball femení o, almenys, el soroll que provoca, de fons, en un dels seus passatges: "sonaban en los grandes almacenes los cánticos de las muchachas encargadas de escoger y empapelar las naranjas".⁸⁰ Juan Bta. Tejedo Beltran, poeta local, en un dels seus poemes parla sobre les confeccionadores de taronja: "Del seu deure complidores, / fugint de gastar raons, / rodant els dorats muntons / treballen les triadores; / i en les empaperaores, / desinqueta jovenalla / que canta i riu quan treballa, / grupo alegre i divertit".⁸¹ Ben segurament, les dones compartien als magatzems alguna rialla, i cançons per a fer més lleuger el treball, però, tenint en compte les poques referències al treball femení que trobem en la literatura o inclús en la historiografia de l'època, resulta il·lustrador que les que trobem idealitzen el treball, presentant les treballadores com joves que volien guanyar uns diners per a la seua boda i es divertien durant la jornada laboral.

Per no parlar de totes les fotografies, postals, cartells i marques comercials que mostraven una visió idealitzada de la dona entre els tarongers, sempre vestida amb roba costumista, passiva o oferint taronges a l'espectador amb un somriure. Aquesta visió de la dona com un objecte, un reclam publicitari, no es corresponia a la realitat de la dona en el sector taronger, començant pel fet que, llevat d'algunes excepcions, la dona no treballava entre els tarongers, sinó que el seu lloc eren els magatzems. La realitat dels magatzems no es corresponia amb aquesta visió folklòrica i idealitzada, com podrem testimoniar en aquest apartat.

Paper de seda núm. 525. Museu de la Taronja

3.1. Característiques i evolució del treball femení entre final del segle XIX i principi del XX

Tradicionalment, el treball femení assalariat fou concebut com un perill per a la institució familiar, donat el risc de subversió en l'ordre familiar. Si la dona aplegava a aconseguir una independència econòmica, temien que l'autoritat li fora traspasada, comportant a l'home greus problemes morals. Això explica, en part, la resistència a admetre el treball remunerat per a les dones. Però aquest rebuig al treball femení no sempre era compatible amb la situació econòmica, i fou necessari acceptar el treball extradomèstic en circumstàncies d'extrema necessitat, com una solució temporal.⁸²

Aquesta perspectiva convertia el treball assalariat femení en secundari i transitori, fins que novament l'home poguera mantenir la família, com calia esperar. Així doncs, es concep des d'un inici el treball de la dona com

80 IBÁÑEZ, B., *Entre naranjos...* Cit., pàg. 129.

81 TEJEDO, J. B., *Poemari...* Cit., pàg. 76.

82 NASH, M., *Mujer, familia y trabajo en España, 1875-1936*, Barcelona, Anthropos, 1983, pàg. 45.

a complementari o com a molt substitutiu, cosa que s'allargarà en el temps. Aquesta forma d'entendre les condicions del treball de les dones repercutí notablement en les condicions laborals més laxes o un salari marcadament inferior.⁸³

A pesar d'aquesta visió negativa del treball de la dona, des del segle XIX hi hagué un moviment emancipador que pretenia normalitzar el treball femení i guanyar drets laborals. Des de la política hi hagué distints nivells d'opinió, i gent com Francos Rodríguez foren molt favorables al treball de la dona, pel simple fet de considerar-la un ésser lliure i intel·ligent igual que l'home, que necessita el treball per a garantir la seua llibertat. Això plantejà en la Federació Regional de la Primera Internacional a Saragossa, el 1872, i ho ratificà posteriorment. La socialista Maria Pi de Folch creia necessari el treball femení per a aconseguir la independència econòmica de la dona, però al mateix temps feia una anàlisi més profunda, considerant que la dona no podia romandre en una categoria de treball inferior ni permetre's la càrrega que suposava la "*doble jornada laboral*".⁸⁴ Per contra, els conservadors tractaren de relacionar el treball femení amb l'anhel de luxes i frivolitats per part de les dones, per més que en la major part dels casos la causa era la necessitat econòmica. Precisament, la *Comisión de Reformas Sociales indagà en 1883 sobre si les dones treballaven per necessitat* o per augmentar el capital familiar, per mitjà d'una enquesta, el resultat de la qual fou que la majoria de les dones treballaven per necessitat, precisant que la contribució econòmica de la dona no era una aportació secundària, sinó que es tractava d'una contribució imprescindible.⁸⁵

La realitat, per tant, era la del treball per necessitat, i cal entendre també que no es pot idealitzar la situació, pensant que la major part de les dones ho feien per convenciment, buscant l'emancipació. Contràriament, estava prou acceptat el discurs en contra del treball femení que l'observava com un complement, o una etapa transitòria abans del matrimoni, acceptant que l'home era qui tenia la responsabilitat del manteniment de l'economia domèstica. Però, a l'hora de la veritat, moltes d'aquestes dones no es podien permetre deixar el treball quan es casaven o quan tenien fills i, per contra, tenien més boques per alimentar i més responsabilitat econòmica, intensificant el treball especialment en els moments més crítics.⁸⁶

Hi havia una gran participació de la dona en el sector industrial, on algunes indústries eren considerades apropiades per a la dona, com la del tèxtil. Això implica també un factor ideològic en la distribució al món laboral, que disposava les dones en els llocs que considerava més oportuns. I, en relació al que déiem abans, també existia la preferència que el treball fora complementari i transitori, compatible amb la jornada laboral, i sempre amb una certa condescendència, ja que es considerava que tenia un baix rendiment laboral i tendència a l'absentisme per la maternitat. De la mateixa forma, aquestes raons utilitzades per a justificar la distribució sexual del treball se sumaven a una suposada falta de capacitació professional, que orientaven la dona a

83 *Ibidem*, pàg. 46.

84 Aquest terme és fonamental per a entendre la situació de la dona en els magatzems de taronja, i en general al món laboral, i fa referència a l'ocupació domèstica i de cures de la dona en retornar de la jornada laboral.

85 NASH, M., *Mujer...* Cit., pàg. 47-48.

86 BORDERÍAS, C., "El trabajo de las mujeres: discursos y prácticas" en MORANT, I., dir., *Historia de las mujeres en España y América Latina*, vol. III, Madrid, Cátedra, 2006, pàg. 370.

branques d'activitat més properes a les "capacitats naturals" femenines, especialment la confecció i el servei domèstic.⁸⁷

Amb aquests arguments per justificació, es retribuïa a les dones una quantitat notablement inferior pel seu treball, condicions laborals a banda. A pesar de les millores a partir del segle XX, el 1930, la dona percebia en termes generals un 53% menys de remuneració que l'home. Aquesta situació generà, a part de la injustícia que significava, una problemàtica important. Com que les dones cobraven pràcticament la meitat pel mateix treball, els patrons moltes vegades preferien contractar dones per a estalviar-se diners, cosa que provocà hostilitat entre els treballadors, que ho veïen com competència deslleial i acabaren tornant-se en contra del treball femení en lloc de posar el focus en l'arrel del problema.⁸⁸ Independentment del debat que sorgí arran d'aquesta situació, on inclús des de l'esquerra es va arremetre contra les dones, responsabilitzant-les a elles de la situació per no seguir el camí del sindicalisme masculí, ajuda a comprendre el fet que determinats sectors, com el taronger, s'han basat tradicionalment en l'explotació continuada del treball femení.

El debat respecte al treball de la dona tingué repercussió en l'àmbit legislatiu. Els progressos en matèria de treball infantil que hi hagué durant el Sexenni Revolucionari, amb la prohibició del treball a menors de deu anys i la regulació de l'horari dels xiquets entre els tretze i els disset anys (amb diferències entre home i dona), van obrir la possibilitat de regular també el treball femení. En 1891 es va prohibir el treball nocturn a les dones entre setze i díhuit anys, així com determinats treballs. Aquests canvis provocaren un debat estatal, entre els liberals que defensaven no intervenir perquè posar dificultats al treball femení provocaria una mala visió per part dels patrons, i altres postures proteccionistes, que volien regular el treball de la dona i dels infants segons preceptes morals. Aquesta última postura, que seguien bona part dels conservadors, tractava d'aconseguir que la regulació tampoc fora limitant, ja que tenien la preocupació que la falta de subsistència poguera derivar en la prostitució.⁸⁹

En aquesta línia, per exemple, es va manifestar Eduardo Dato, quan presentà un projecte de llei en 1899 per a regular el treball de les dones i els xiquets, ressaltant en les seues intervencions el problema de la prostitució, al seu parer, conseqüència de la falta de treball. Introduí un component de moralitat en contemplar la doctrina social religiosa compatible amb la llibertat per a resoldre problemes entre patrons i obrers. A més, es va fer al·lusió al fet que no es podia separar la dona de determinats treballs, perquè faria augmentar el cost si es substituïen per homes, és a dir, la discriminació salarial estava perfectament acceptada. La llei de març de 1900, coneguda com la "Ley Dato", regulava el treball infantil, separava els sexes en els allotjaments obrers i tenia en compte la situació de les mares treballadores, però no la de les solteres, viudes o casades sense fills lactants.⁹⁰

Les lleis durant el regnat d'Alfons XIII generalment tenien una preferència clara pel sector industrial, deixant fora la treballadora agrària o la domèstica. Es basen, a més, en reformes que tracten de millorar les condicions físiques

87 NASH, M., *Mujer...* Cit., pàg. 51-52.

88 *Ibidem*, pàg. 53-54.

89 CAPEL, R. M., *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*, Madrid, Instituto de la Mujer, 1986, pàg. 83-84.

90 CAPEL, R. M., *El trabajo...* Cit., pàg. 85-87.

del treball, per tal que no tinga tantes repercussions negatives i fer-lo més dur, però no hi ha millores en l'àmbit socioeconòmic, pel que respecta a l'estatus o les opcions professionals. A partir de 1912, Espanya s'adhereix a la llei de la cadira, com altres països abans. Aquesta llei tractava de garantir que les dones es pogueren asseure durant la jornada laboral, per a prevenir el malestar físic que provocaven les nombroses hores dempeus en magatzems i tendes.⁹¹

També foren importants les mesures que regulaven el treball nocturn, relacionades especialment amb les funcions maternals de la dona i l'atenció de la llar. Les regulacions no agradaren molt als patrons, ni a bona part de les treballadores d'alguns sectors, com el tèxtil. Algunes inclús al·legaren que tenien més descans amb els torns nocturns. En 1920 la *Memoria General de Inspección de Trabajo* va constatar que moltíssimes dones, en no veure respostes les seues demandes, infringiren el reglament i continuaven treballant en els torns nocturns. Finalment la llei de 1912 va ser substituïda per un reial decret llei en 1927, que enumerava més excepcions, però també va ser rebutjat per moltes dones i patrons. D'altra banda, en 1900 i posteriorment en 1907 es van prendre també mesures en relació amb la maternitat, de manera que a partir de 1907 no es permetia el treball a dones en un període de quatre a sis setmanes després del part, amb obligació per part del patró de reservar la treballadora durant aquest temps. Arran de les demandes socialistes i la influència de la Conferència Internacional del Treball de Washington de 1919, en un reial decret llei de 21 d'agost de 1923 es va ampliar el descans obligatori a sis setmanes abans i després del part, que podien ser prorrogables amb certificat mèdic, amb previsió de garantir assistència mèdica gratuïta i un subsidi.⁹²

Amb totes aquestes regulacions, i el període de gran intensitat legislativa en matèria laboral que fou la dictadura de Primo de Rivera, s'observa una gran limitació en la pràctica. D'una banda, normalment es legislava pensant en l'obrera industrial, excloent bona part del treball de les dones i, d'altra, la indústria encara estava en desenvolupament i, a més, a partir de 1914, amb la crisi de la Primera Guerra Mundial, hi hagué un deteriorament en el nivell de vida del proletariat, creant unes condicions poc favorables al compliment de les lleis. Per exemple, quan es tracta de regular la jornada laboral o limitar el treball nocturn, hi ha una implantació molt complicada, per l'acord tàcit entre els patrons, que no volen augmentar els costos, i part de les treballadores, que temen perdre una font d'ingressos necessària. Hi ha una doble realitat entre l'ideal femení i buscar millors condicions, i la situació de les capes baixes que tracten d'escapar de la precarietat i, a més, compraven en gran part els discursos morals que afirmaven que l'home havia de ser qui garantira l'economia familiar.⁹³

3.2. El treball als magatzems de taronja

Carles Sarthou, el 1919, descrigué el procés de confecció de la taronja en la seua època. Situant un muntó general de taronges, es començava per la tria o classificació. Parelles de dones, les triadores, cadascuna d'elles amb tres cabassos, classificaven les taronges en tres categories: la basta, l'entrefina i les que estigueren podrides

91 *Ibidem*, pàg. 91-88.

92 CAPEL, R. M., *El trabajo... Cit.*, pàg. 94-97.

93 *Ibidem*, pàg. 106-99.

o tingueren algun desperfecte considerable com per a ser descartades. Una volta els tres cabassos estaven plens, els traslladaven alguns homes designats per a aquesta feina a un lloc on formaven dos muntons, un per a les taronges bastes i l'altre per a les fines. Al voltant d'aquests muntons se situaven, formant un cercle i seient sobre palla o sobre el mateix sòl del magatzem, altres treballadores per parelles, amb cinc cabassos. Allí les classificaven: un per a la taronja de primera, un altre per a les floretes, un altre per a les segones, un altre per a les terceres i un altre per a les descartades. Aquestes classificacions es corresponien a distintes grandàries que amidaven amb una mà i els dits de l'altra que es necessitaven per a unir el dit del mig i el gros.⁹⁴

Vista general magatzem de taronja. Arxiu del Museu de la Taronja, C-0003.

Una volta realitzada aquesta classificació, els cabassos ja plens eren traslladats per homes a un altre lloc, on començava l'operació d'empaperament, amb paper de seda. Allí les treballadores, ajupides en terra al voltant dels

⁹⁴ SARTHOU, C., *Geografia...* Cit., pàg. 304-305.

muntons, per parelles formaven cercles, i cada parella, amb un cabàs entre ambdues dones, anava embolicant les taronges amb paper de seda timbrat, procurant que l'anvers del timbre quedés a l'exterior. A continuació es passava a l'encaixat, un treball delicat i exigent, que permetia a les treballadores lluir-se, ja que es deia que normalment les encaixadores eren molt destres i tenien "*mucho gusto en los detalles*". D'elles depenia en última instància gran part de la presentació de la mercaderia de cara a la venda. En cada caixa, una parella de treballadores, de front cadascuna en un extrem de la caixa, s'agenollaven sobre coixinets. Entre les dues, a un costat de la caixa, la *tiradora*, envoltada de cabassos de taronja, servia a les encaixadores les taronges, deixant-les caure amb suavitat a la caixa, mentre elles les col·locaven de forma convenient. Havien de procurar que no quedaren ni massa fluixes ni massa premsades, per a evitar que es feren malbé. Tot això, tractant d'evitar que per les espitlleres de les caixes no es pogueren veure imperfeccions o pelats en els papers, ni les puntetes de l'embolcall i, a més, es pogueren veure els timbres a través dels espais.⁹⁵

Aquesta fou la forma d'organització "clàssica" als magatzems fins que aplegà la mecanització, alterant aquesta organització en funció de les noves necessitats, i configurant una forma de procedir més pareguda a l'actual. Per al període analitzat, aquesta fou la distribució del treball normalment, sense comptar el treball masculí dels magatzems, com per exemple els fusters o els embaladors. Degut a la falta de mecanització, la gran quantitat de mà d'obra utilitzada només podia explicar-se tenint en compte el baix nivell dels salaris del personal femení, que, segons estima Vicent Abad, difícilment passaven d'entre les 0,50 i les 0,75 pessetes al dia.⁹⁶

En 1920 es posà en marxa un projecte per a elaborar un contracte col·lectiu de treball a la Plana, pel que respectava a l'explotació tarongera. Es realitzà un congrés agrari a Castelló i s'hi reuniren representants del govern, dels sindicats i de la patronal, per tal de negociar distints aspectes relatius a les condicions de treball. Pel que fa als salaris, es tractà de fixar uns mínims que havien de ser garantits en cada poble i s'aplegà a un acord. El salari per als collidors es fixava en 4 pessetes diàries, mentre que en el cas de les collidores es reduïa a 2. Als magatzems, les dones haurien de cobrar entre 2 pessetes i 2,50. Per contra, la resta del personal de magatzem, com els qui transportaven el cabàs, cobrarien entre 4,50 i 5 pessetes, i els embaladors de 5 a 6 pessetes.⁹⁷

Encaixadores. Arxiu Municipal de Borriana. Col·lecció Museu Arqueològic.

95 SARTHOU, C., *Geografia... Cit.*, pàg. 306-307.

96 ABAD, V., *La taronja... Cit.*, pàg. 29.

97 INSTITUTO DE REFORMAS SOCIALES, *El contrato... Cit.*, pàg. 36-37.

Quan parlàvem del treball femení entre final del segle XIX i principi del segle XX, hem traçat algunes línies generals que, com podem observar, encaixen perfectament en el cas de les confeccionadores de taronja. Aquesta discriminació salarial feia rendible el treball de magatzem, que necessitava molta mà d'obra. Per tant, es podria afirmar que la base de l'economia tarongera, almenys en bona part, estigué en l'explotació del treball femení. L'acceptació per part de la mà d'obra d'aquestes condicions naixia de la consideració del treball femení com un suplement a l'aportació econòmica principal, que havia de ser la de l'home, el cap de la família. El treball al magatzem de la taronja encaixava dins d'aquests paràmetres: era un treball menys valorat, mal retribuït i que requeria poca qualificació i, al mateix temps, resultava alienant i repetitiu.⁹⁸

En un treball recent, que estudiava les condicions de les treballadores en les últimes dècades del segle XX i dels anys 2000, Paloma Candela Soto enumerava algunes de les característiques del treball femení als magatzems. Algunes de les qüestions que ressaltava eren la temporalitat del treball, l'obligatòria flexibilitat horària, la docilitat o l'escassa qualificació que demana el sector, en definitiva, un perfil molt concret, que ja tenien les mares i les àvies de les seues entrevistades. El treball és fix discontinu, és a dir, els magatzems compten amb les treballadores totes les temporades, però l'ocupació només dura uns mesos. I requereix, a més, una gran flexibilitat horària, i és que, moltes voltes, són avisades només amb un dia o unes hores d'antelació quan han de treballar i en moments puntuals de la temporada és necessària la realització de moltes hores extres.⁹⁹

Dones treballant al magatzem. Arxiu del Museu de la Taronja, C-0004.

Les condicions de treball requerien molt de temps a unes dones que, en les seues respectives cases, majoritàriament s'havien de fer càrrec de les feines de la llar, dels fills i inclús de l'home en moltes ocasions. És essencial la solidaritat veïnal, sobretot pel que respecta a la maternitat, tenint en compte que fins i tot hui en dia encara es considera una funció pròpia de la dona, lligada íntimament a la identitat femenina. En aquells nuclis familiars que s'ho poden permetre, quan la dona té un fill, deixa de treballar fins que el té ja criat; en cas contrari, requereix la solidaritat familiar o les guarderies. A més, no solament s'havien de fer càrrec dels xiquets, també dels més majors de la família, tant els pares com els sogres. En cas de necessitar permisos de treball per a aconseguir conciliar totes aquestes cures, moltes voltes eren concebuts no com un dret

98 ALCÓN, E., "Las confeccionadoras de naranja en las comarcas de Castelló. Segregación, precariedad y acción colectiva", en MONLLEÓ, R., ed., BADENES-GASSET, I., ed., ALCÓN, E., ed., *Mujeres públicas, ciudadanas conscientes. Una experiencia cívica en la Segunda República*, Castelló, Universitat Jaume I, 2018, pàg. 163-164.

99 CANDELA, P., "Mujeres entre naranjos: las trabajadoras de los almacenes valencianos de manipulación y comercialización de cítricos" en BALLESTEROS, M., ESCUDERO, C., *Feminismos en las dos orillas*, Málaga, Universidad de Málaga, 2007, pàg. 304-306.

laboral sinó com una concessió graciosa, un privilegi o un favor, que segurament en algun moment havia de ser correspost.¹⁰⁰

En el moment en què es realitzà l'estudi, hi havia establerts als magatzems mecanismes disciplinaris camuflats entre actituds d'amistat, veïnatge, companyonia o paternalisme, canalitzats especialment a través de la figura de les encarregades. A banda de la pressió mental de sotmetre's a aquest control laboral, el treball al magatzem té repercussions molt negatives, segons conten les entrevistades. Les intensives jornades laborals es caracteritzaven pels moviments monòtons, les males postures i el treball a peu dret durant hores en locals que a voltes estaven mal condicionats, humits o gelats pels corrents d'aire. Això provocava nombroses tendinitis, lumbàlgies o deformacions òssies entre altres molèsties, sense comptar l'estrés, l'ansietat o la fatiga, que feien habitual un elevat consum d'ansiolítics o tranquil·litzants per a suportar tota la campanya.¹⁰¹ Però, així i tot, la percepció general de les confeccionadores respecte a les condicions laborals no era negativa, i podem parlar d'una acceptació social d'aquestes condicions, degut a la concepció del treball femení com una ajuda o complement familiar, com si es tractara d'un sou complementari i no d'un treball en tota regla. És fruit d'una infravaloració històrica de la funció productiva de la dona, de la qual l'explotació dels cítrics, com molts altres sectors, han tret partit per a oferir condicions injustes de treball i salaris inferiors.¹⁰²

Per últim, a aquestes condicions, cal sumar l'existència d'aquella doble realitat entre el treball i l'àmbit domèstic de què parlàvem. Les inestables condicions de treball, amb falta d'un horari flexible, havien de ser compaginades per la dona amb la llar. Així doncs, eixir del magatzem no volia dir descansar, sinó que començava el treball domèstic. Els dies que no es treballava es netejava la casa. Aquesta doble faceta era molt difícil de mantenir en els nivells de màxima intensitat tarongera durant la campanya, de forma que la vida privada de les dones quedava suspesa en aquest període, sense temps per a dedicar a amistats, familiars o parella. Però, així i tot, la majoria compartia aquesta visió condescendent que tenien les empreses del treball femení, i acceptaven tàcitament les condicions, mostrant inclús moltes d'elles agraïment, per més que estigueren desfetes físicament.¹⁰³

Encara que aquest estudi és recent i parla de les condicions de fa només unes dècades, podem intuir que bona part de les característiques del treball de les dones a la taronja ja les devíem trobar en el període que ens ocupa, i així ho testimonia Eva Alcón en un estudi sobre les confeccionadores de taronja a principi del segle passat, en el qual parla precisament de la percepció del treball femení com a secundari, dels models de feminitat imperants, l'existència d'una "doble jornada laboral" per la necessitat de compaginar el treball amb la llar i la família, etc. A més, parla de com la concepció del treball femení casava especialment bé amb els magatzems de taronja, ja que, a banda de ser un ambient on majoritàriament hi havia dones, era temporal,

100 CANDELA, P., "Mujeres entre naranjos... Cit., pàg. 317-314.

101 *Ibidem*, pàg. 308-309.

102 CANDELA, P., "Mujeres... Cit., pàg. 310-311.

103 CANDELA, P., "Mujeres... Cit., pàg. 318-321.

normalment d'octubre a maig, amb una especial intensitat en el període entre desembre i febrer. D'aquesta manera, la dona podia col·laborar en l'economia familiar durant la temporada, i la resta del temps, ocupar-se de la família i la llar.¹⁰⁴

Dones al magatzem. Arxiu Municipal de Borriana. Col·lecció Museu Arqueològic.

Pel que respecta a les conseqüències físiques del treball o als problemes de climatització dels magatzems, no hem localitzat testimonis d'època, però sí un informe dels anys seixanta, i donat que es tracta d'una cronologia posterior en la qual ja s'havien introduït molts canvis als magatzems, podem imaginar que les condicions a final del segle XIX i durant les primeres dècades del segle XX serien possiblement inclús pitjors. Es tracta d'un document elaborat pel Sindicato Provincial de Frutos y Productos Hortícolas de València, que tractava d'avaluar el bon funcionament dels magatzems i proposava possibles millores. Entre altres coses, menciona la falta de seguretat, no només pels accidents poc desitjables, sinó també per com afecta l'atmosfera de treball la presència

¹⁰⁴ ALCÓN, E., "Las confeccionadoras... Cit., pàg. 167-168.

de llocs perillosos. Pel que fa al treball, destaca com de negatiu és prolongar durant molt de temps la mateixa postura, especialment el fet d'estar dempeus, considerada una de les principals causes de malestar físic. L'autor de l'informe instà a proporcionar seient per als treballadors, per tal de descansar quan no treballaren o inclús per tal que treballaren asseguts si fora possible. Segons afirma, era molt freqüent treballar a peu dret en els magatzems, degut a una idea equivocada que diu que s'hi treballa millor i a la percepció que tenien patrons i encarregats, que consideraven que seure era equivalent a ser un malfaener.¹⁰⁵

Una altra de les qüestions que s'atengué fou la climatització. En l'època en què es redacta l'informe, l'autor parla de la calefacció com una innovació que encara no s'ha estés en la major part de magatzems, i destaca que els obrers es queixaven del fred, i els patrons ho reconeixien. Inclús parla d'alguns magatzems on la fruita va aplegar a congelar-se, i considera com de difícil degué ser treballar en aquelles condicions. Ens podem fer una idea, per a la nostra cronologia, en què les condicions no serien molt distintes.¹⁰⁶ Parla també dels serveis sanitaris i l'aigua potable, un dels aspectes, en la seua opinió, menys cuidats dels magatzems de taronja. Enumera, a continuació, alguns exemples de magatzems visitats, i convé que la majoria d'aquests no compten amb vestidors correctament habilitats, ni solen tindre dutxes ni fonts d'aigua adequades. En cas d'haver-n'hi, solen estar en mal estat i hi ha quantitats mínimes per a un gran nombre de treballadores.¹⁰⁷ En definitiva, els magatzems de taronja estaven lluny de ser un lloc de treball adequat que complira els estàndards i exigències que considerem necessaris hui en dia. Més aviat, eren llocs mal aclimatats amb instal·lacions poc confortables per a les treballadores.

Vista general magatzem. Arxiu Municipal de Borriana.
Col·lecció Museu Arqueològic

Confeccionadores de taronja. Arxiu Municipal de Borriana.
Col·lecció Museu Arqueològic

¹⁰⁵ ARTAL, M., *Informe sobre posibilidades generales de mejora de la organización del trabajo e instalaciones en almacenes de confección de naranja*, València, Sindicato Provincial de Frutos y Productos Hortícolas, 1960, pàg. 115-118.

¹⁰⁶ *Ibidem*, pàg. 144.

¹⁰⁷ *Ibidem*, pàg. 153.

De tot açò, podem concloure que el treball femení estava mal considerat socialment i s'acudia a aquest majoritàriament per necessitat econòmica, però percebent-lo com una font d'ingressos secundària i temporal fins a millorar les condicions familiars. A més, la dona havia de carregar amb una doble jornada laboral, ja que era responsable de les tasques domèstiques, criar els fills i cuidar el marit, els pares i els sogres. Aquesta consideració tan negativa del seu treball repercutia en un salari molt més baix que el dels homes i unes condicions laborals pèssimes. A això, hem de sumar les particulars característiques del treball a la taronja: era temporal i inestable, i les treballadores podien ser cridades d'un dia per a un altre, o se'ls reclamaven moltes hores extres en ocasions puntuals de la temporada. I a més, els magatzems no estaven ben condicionats per a les treballadores, que havien de passar hores i hores en postures molt incòmodes amb una mala climatització, amb els consegüents problemes físics.

Grup de confeccionadores de taronja. Arxiu Municipal de Borriana. Col·lecció Museu Arqueològic.

4. CONFLICTIVITAT LABORAL I SINDICALISME FEMENÍ

A través dels apartats anteriors hem pogut analitzar com l'explotació tarongera distava molt de l'idealisme amb què tradicionalment s'ha observat, tant pel que respecta a la visió romantitzada de l'imaginari, com per la fixació amb el comerç i la riquesa que tradicionalment ha tingut la historiografia i bona part de la societat. A través del treball femení hem pogut parlar de les particulars condicions de treball als magatzems de taronja, que podem suposar que tampoc serien molt millors per als col·lidors i jornalers. En aquest apartat, volem posar de manifest l'altra cara de l'explotació tarongera, la gran conflictivitat laboral que generà aquest sector del qual depenia moltíssima gent.

Encara hui en dia, cada cert temps, són notícia les protestes i vagues als magatzems de taronja, normalment en contra de les condicions laborals que les treballadores consideren abusives, criticant aspectes com l'horari, la inestabilitat laboral o les hores extres. Aquests problemes, pràcticament endèmics en el sector taronger, els hem pogut identificar també en el passat en parlar de les condicions laborals als magatzems i, de la mateixa manera, també podem rastrejar vagues, protestes i activitat sindical des de principi del segle XX. La pretensió d'aquest apartat és precisament posar de manifest aquesta realitat invisibilitzada tradicionalment a l'hora de parlar de l'explotació tarongera en el passat. Volem oferir també una imatge que contraste per complet amb la passivitat de les treballadores a l'imaginari taronger, demostrant que les confeccionadores eren subjectes actius que protestaven pels seus interessos.

4.1 Pan, barcos y trabajo

L'entusiasme taronger visqué la seua primera gran crisi amb la Primera Guerra Mundial. Malgrat que la posició de neutralitat de l'Estat espanyol despertà un cert entusiasme comercial, alguns sectors es van veure afectats pel conflicte bèl·lic, i entre aquests, especialment, el taronger. Això es degué al fet que era un sector basat quasi de forma íntegra en l'exportació, en un context en què el mercat europeu patí l'intent dels països implicats en la guerra de controlar el comerç inclús amb els països que es mantenien neutrals.¹⁰⁸ La paralització de l'exportació tingué conseqüències funestes, especialment a partir de 1917, l'any en què la crisi tarongera es feu més patent, però, a més, en línies generals va descendir el nivell de vida dels treballadors, com a conseqüència indirecta de la guerra. La necessitat dels països implicats en el conflicte bèl·lic va atraure molts productes bàsics espanyols cap a la frontera, cosa que en principi significà un relatiu èxit comercial, però que va desembocar en un augment de preus en el mercat interior que no anà aparellat de majors salaris.¹⁰⁹

L'any 1914, el 14 de setembre, es reuní una assemblea a Alzira, nucli taronger, que vaticinava el futur desastre. Reclamaren, anticipant les conseqüències de la guerra, la rebaixa temporal de les tarifes de transport, una reconversió cap al mercat interior per a absorbir excedents i la recerca de finançament per a aconseguir aquesta

108 ABAD, V., *La taronja...* Cit., pàg. 53.

109 LACOMBA, J., *Crisi i revolució al País Valencià (1917)*, València, Garbí, 1968, pàg. 107-108.

expansió en el mercat interior. De cara al mercat exterior, les preocupacions anaven també en relació amb el finançament i amb l'avituellament d'adobs, amb vista a futurs problemes d'abastiment. Les conclusions, per tant, foren la necessitat de transport, finançament i control de mercats.¹¹⁰ No anaven gens desencaminats, si tenim en compte que els més beneficiats en la crisi foren els naviliers, importadors i grans exportadors, a causa de l'especulació amb el preu dels transports i l'exportació, donades les difícils circumstàncies del mercat internacional degut a la guerra. Diferent sort van tindre els agricultors i els treballadors assalariats, que solen eixir sempre perdent en aquest tipus de circumstàncies.¹¹¹

Pel que fa a la pèrdua del mercat internacional, els imperis centrals limitaren el comerç quasi des del començament de la guerra, de manera que es perdé el valuós mercat alemany des del 1915. Gran Bretanya i França, els principals socis comercials, van mantenir un nivell acceptable d'importacions fins el 1917. En aquest any, quan va esclatar definitivament la crisi, Gran Bretanya només va permetre entrar un 25% de la taronja habitual i això va fer col·lapsar l'exportació. A França es reduí, també en 1917, a la meitat, en un moment àlgid de tensió. Contràriament, la reducció de l'exportació va fer pujar els preus a l'estranger, i la taronja aplegà a cotitzacions inèdites. Aquests guanys tan suculents quedaren reservats per a una minoria de grans exportadors que pogueren col·locar una gran quantitat de caixes, deixant fora de joc els petits i mitjans exportadors, i controlant el limitat transport i les llicències d'importació en uns moments on era molt difícil aconseguir-les.¹¹²

Aquesta situació va aplegar a un punt culminant al principi de 1917, quan l'exportació col·lapsà quasi per concret, paralitzada l'economia tarongera en plena època de recol·lecció, i amb una gran quantitat de taronja que quedà immobilitzada als ports i punts d'embarcament. L'augment dels nòlits havia aplegat a un punt insostenible i, a més, també havia entrat en fallida la importació d'adobs. L'economia de les regions tarongeres es va veure paralitzada quasi per complet, i amb aquesta les feines agrícoles i els magatzems. Molta gent va quedar en l'atur, d'altres es van arruïnar i es va aplegar al punt de la fam, cosa que va provocar una greu tensió social.¹¹³ L'abandó del cultiu i el gran augment de l'atur van tindre com a conseqüència una forta emigració entre les classes treballadores.¹¹⁴

A la Plana la crisi tingué un impacte molt gran, i a Borriana especialment. En aquesta localitat l'economia estava pràcticament centrada en la taronja, i en els pitjors moments de la crisi les xifres de l'atur aplegaren a un punt insòlit. Això, juntament amb l'augment de preus de productes bàsics, provocà una situació molt complicada, i tots els dies, des de febrer de 1917, es reunien milers d'obrers davant de l'Ajuntament, a fi de demanar una solució per a la situació.¹¹⁵ Roca i Alcaide fa una crònica dels esdeveniments succeïts en aquells dies. La misèria devia ser palpable, per tal com relata, des de la seua posició com a mestre d'escola, que *"muchos niños al ir a la escuela llevaban la comida en su bolsa, y esta comida consistía... en un boniato crudo, casi siempre, el que comían las infelices criaturas*

110 ABAD, V., *La taronja...* Cit., pàg. 55.

111 *Ibidem*, pàg. 56.

112 *Ibidem*, pàg. 57-59.

113 LACOMBA, J., *Crisi...* Cit., pàg. 124.

114 ABAD, V., *La taronja...* Cit., pàg. 60.

115 ABAD, V., *Borriana, siglo XX: De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*, València, Tirant lo Blanc, 2011, pàg. 60.

con avidez, sin dejar siquiera la piel del tubérculo".¹¹⁶ Narrà també episodis puntuals de violència i amotinament per part del poble, com per exemple quan conta que, degut a la fam i la inacció del govern, la gent va cremar l'estació de ferrocarrils.¹¹⁷

El 6 de febrer de 1917 en una sessió municipal es va acordar la necessitat de socórrer la classe treballadora per mitjà del fons de calamitats públiques, amb motiu de la paralització de l'economia i la greu crisi "*por que atraviesan todas las clases sociales, especialmente la jornalera*". Es va demanar ajuda al Ministeri de la Governació i a Obres Públiques de la Província, per tal que l'estat fomentara obres públiques per a reduir l'aturament.¹¹⁸ Les manifestacions públiques es van començar a organitzar sota el lema de "Barcos, Pan y Trabajo". El *Heraldo de Castellón* el 14 de febrer de 1917 arreplega la següent crònica: "*En el Gobierno civil se ha recibido un telegrama del alcalde de Burriana, diciéndole que anoche se intentó una manifestación de mujeres y niños al grito de ¡Pan y trabajo!, disuadiendo pronto a las manifestantes el señor alcalde, haciéndoles ver lo improcedente del acto estando como está en Madrid la voz de Burriana, gestionando una solución al presente conflicto*".¹¹⁹

Cal tenir en compte dos factors que expliquen el protagonisme de les dones en les manifestacions. En primer lloc, s'ha estudiat la participació femenina en els motins populars i està constatada des d'època moderna. Moltes mobilitzacions populars s'iniciaven per l'encariment dels productes de primera necessitat i, per tal com eren les dones les responsables de proveir la família en el dia a dia, hi estaven especialment implicades. A més, les seues relacions diàries amb altres dones en punts neuràlgics dels pobles i ciutats, com els llavadors, les places, els mercats, etc., podien afavorir que ràpidament el malestar social acabara per prendre altres dimensions.¹²⁰ D'altra banda, les dones no només es manifestaven en la seua vessant d'ames de casa que reclamaven aliments per a la seua família, i és que les milers de dones que treballaven als magatzems també van perdre els seus treballs amb la paralització de l'economia i, com explicàvem prèviament, la seua activitat laboral era en molts casos necessària per a la subsistència familiar. Mostra d'això és que en la major part de manifestacions reclamaven "barcos, pan y trabajo".¹²¹ Si el pa fa, òbviament, referència a les necessitats bàsiques, i el treball segurament a les reclamacions d'obres públiques per frenar l'atur, els vaixells feien al·lusió a l'exportació i, per tant, reclamaven el desbloqueig de l'economia tarongera, en la qual elles participaven activament.

Al març la situació aplegà al nivell màxim de tensió quan s'acabaren els fons de socors de l'Ajuntament i es quedaren bona part d'obriers sense poder menjar. Coincidint amb una vaga general a la Ribera, el 16 de març hi hagué una manifestació d'homes, dones i xiquets que prengueren els carrers reclamant vaixells, pa i treball i

116 ROCA, F., *Historia...* Cit., pàg. 521.

117 *Ibidem*, pàg. 522.

118 *Ibidem*, pàg. 522.

119 *Heraldo de Castellón 14/02/1917*, Arxiu Municipal de Castelló, ES.120402.AMC.

120 LLANSOLA, G., "Àngels a la llar, obreres conscients; les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)", en *VIII Vila de Betxí*, Betxí, Ajuntament de Betxí, 2008, pàg. 96.

121 ROCA, F., *Historia...* Cit., pàg. 523.

acabaren apedregant el Círculo Frutero i creant grans disturbis a l'estació de ferrocarrils.¹²² Aquests esdeveniments foren arrellegats pel diari *El Día*:

*“Los rumores que circulaban respecto a sucesos ocurridos en Burriana han tenido confirmación. Nutridísimos grupos recorrieron las calles pidiendo pan, trabajo, vagones y barcos. En la estación del Norte cortaron los manifestantes la comunicación telegráfica y telefónica, levantaron los rieles y quemaron las traviesas de la línea férrea. Intentaron también destruir un puente de hierro. [...] Añade el telegrama que 60.000 personas se hallan sin trabajo y hambrientas.”*¹²³

Donada aquesta situació “revolucionària”, hagué d'intervenir la Guàrdia Civil i els enfrontaments se saldaren amb diversos ferits. El governador va enviar la resta de forces de la Guàrdia Civil de Castelló i els pobles circumdants, juntament amb dues companyies de soldats. El dia següent la gent es trobà que el poble estava pres militarment. Als jornalers aturats que acudien tots els dies a l'Ajuntament ara se sumà una gran quantitat de veïns i es formà una manifestació presidida per l'alcalde i altres personalitats de la ciutat, que va ser dissuadida amb una càrrega de la Guàrdia Civil. Els ànims només es van tranquil·litzar quan es va anunciar un míting presidit pel director general d'Obres Públiques, Zorita.¹²⁴

L'*Heraldo de Castellón* del 21 de març de 1917 arrellegà com Borriana havia tornat ja a la tranquil·lilitat després dels esdeveniments, i narraren com Zorita visità un magatzem de taronja (de Pedro Orts) i va ser ben rebut pels treballadors. Segons contaven, una de les treballadores es va aproximar al director d'Obres Públiques i li digué: *“¡Siñoret, apiades de nosotros! Mire yo soc una pobra viuda en sinc de familia y el menchar nostre es asoles la taroncha”*. Aquest testimoni, encara que anecdòtic, és bastant il·lustrador, ja que la dona es va referir a ella mateixa com una viuda amb responsabilitats familiars i, per tant, l'economia de la seua família depenia exclusivament del seu treball al magatzem, que havia sigut interromput a causa de la crisi. Aquesta idea xoca frontalment amb la ideologia imperant en l'època sobre els homes com a proveïdors i el treball femení com a complementari, perquè, com déiem, la realitat distava bastant de la teoria, i no totes les treballadores eren com aquelles joves de Teodor Llorente que treballaven contentes per costejar el seu dot.¹²⁵

Les reclamacions continuaren posteriorment i l'actuació des del govern no acontentava la població, ja que eren mesures temporals i insuficients. No fou fins que s'acabà la guerra, notícia acollida amb molt d'entusiasme, quan es començà a reactivar l'economia i millorà la situació. Durant el període de la crisi milers de persones es van veure greument afectades i, per tant, hi hagué un procés d'emigració sense precedents entre 1917 i 1918. En tot l'Estat espanyol, fou el País Valencià el que més població va perdre a causa de l'emigració, amb més de 60.000 persones.¹²⁶ Segons les xifres de J. A. Lacomba, entre aquests emigrants, quasi 30.000 eren

122 ABAD, V., *Borriana... Cit.*, pàg. 61.

123 *El Día* 17/03/1917

124 ABAD, V., *Borriana... Cit.*, pàg. 61-62.

125 *Heraldo de Castellón*. 21/03/1917.

126 ABAD, V., *La taronja... Cit.*, pàg. 72-73.

de la província de Castelló i, dins d'aquesta, la Plana era la comarca més afectada.¹²⁷ El 28 de gener de 1918 l'*Heraldo de Castellón* titulava "Burriana se despuebla" i calculava que unes 9.000 persones havien abandonat la ciutat, buscant millor sort a Barcelona, França o Amèrica, i que, a més, encara anava en augment el nombre d'emigrants.¹²⁸

4.2. El Despertar Femenino

La primera dècada del segle XX fou un període de molta activitat sindical i, abans dels anys vint, ja proliferaven els sindicats femenins.¹²⁹ A partir de la segona dècada del segle comencen a sorgir també a la Plana sindicats femenins relacionats amb la confecció de la taronja. El 1913, a Castelló de la Plana es funda El Despertar Femenino; en 1915, Borriana seguí els passos de la capital, i altres ciutats com Onda (1919) o Vila-real (1920) ho feren posteriorment.¹³⁰ Aquests sindicats tingueren molta activitat, especialment arran de la crisi del 1917 i durant els tres anys següents, els quals dins del context general de l'època es coneixen com a *Trienni Bolxevic* precisament per l'agitació obrera i l'augment del sindicalisme.

A Borriana, es va fundar en 1915 el sindicat de confeccionadores de taronja de la UGT que portava per nom El Ideal Femenino. El dia 27 de novembre de 1915, el diari *La Unión* recollia la notícia de la fundació del sindicat: "Según estaba anunciado, celebrase en el Velódromo el pasado domingo (21-11-1915) por la tarde, el mitin societario organizado por el Centro de Sociedades Obreras, con el objetivo de fundar en Burriana, una Sociedad de Obreras Naranjeras". Segons narraren, l'acte va ser presenciat per centenars de dones i homes, i presidit pel líder obrer Pedro Sala Sirvent, iniciador del moviment. Hi acudiren propagandistes obrers castellonencs: Manuel Breva, Tomás Escuder, Francisca Aragón, Joaquín Dolz, Leonor Balaguer (d'origen borrianenc, presidenta de la Sociedad Femenina de Castellón), etc. Tots foren aplaudits, però especialment les dones. Anuncien, a més, que la nova societat, anomenada El Ideal Femenino, ja havia constituït una junta directiva: "Presidenta, Asunción Pérez Martí; Vicepresidenta, Angela Quijal Archelós; Secretaria, Emilia Franch Blasco; Vicesecretaria, Dolores Gavara Navarro; Vocales, Antonia Ripollés Blasco, Rosa Cabrera Manzana, Paula Corella Monferrer, Pascuala Taurá Granell, Elvira Ferrer Sebastiá, Maria Gozalbo Guerola, Dolores Moliner Veja y Filomena Ibáñez Pau".¹³¹

Al desembre de 1915, el líder obrerista Pedro Sala escrivia a *La Unión* per a fer alguns comentaris respecte a la formació, a causa d'alguns rumors que circulaven per la ciutat: "Se desvirtúan por ahí los nobles propósitos que tienen la Junta Directiva de la Sociedad "El Ideal Femenino" y el Consejo Administrativo de la misma, por algunos señores comerciantes, que pretenden hacer creer a las obreras naranjeras que, cuando funcionen las bases que esta Sociedad presente, no admitirán en el trabajo a las mujeres asociadas [...] Los acuerdos ya vendrán; no precipiten los

127 LACOMBA, J. A., *La crisis española de 1917*, Madrid, Editorial Ciencia Nueva, 1970, pàg. 364-365.

128 *Heraldo de Castellón*, 28/01/1918.

129 CAPEL, R. M., *El trabajo...* Cit., pàg. 234.

130 ALCÓN, E., "Las confeccionadoras..." Cit., pàg. 168-169.

131 *La Unión*, 27/11/1915, Arxiu Municipal de Castelló, ES.120402.AMC. També arreu de la notícia l'*Heraldo de Castellón* del dia 22/11/1915.

acontecimientos. En esta clase de luchas justas, se necesita cautela, premeditación y la Ley en la mano. [...] Bien pudiera suceder el que esta Sociedad, para su bautizo, acordara la jornada de nueve horas de trabajo."¹³²

Amb les paraules de Sala ja es podia anticipar que el futur sindicat de confeccionadores hauria de fer front al descontent de la patronal tarongera, que amenaçava de no contractar les obreres que s'hi associaren. Pel seu compte, el dirigent obrer preveia futures lluites i acords laborals. Només caldria esperar uns mesos per a veure El Ideal Femenino en acció, ja que a l'abril de 1916 van organitzar una vaga de confeccionadores. El dia 18 l'*Heraldo de Castellón* publicava que l'alcalde de Burriana va telegrafiar al governador civil per a advertir d'una possible vaga de confeccionadores. L'alcalde assegurava estar negociant per evitar-ho i el governador civil li donà instruccions per a mantenir l'ordre públic.¹³³ El dia 19, el mateix *Heraldo* publicà la següent notícia: "*Al señor gobernador le han dado la nohecita las naranjeras de Burriana, declaradas oficialmente en huelga desde la una de la madrugada de hoy. [...] En los primeros trenes del día se trasladaron a Burriana, algunos puestos de la benemérita de los pueblos comarcanos y antes de empezar los trabajos había ya en Burriana unos cuarenta guardias, pero como el número de almacenes se eleva a 140 y tantos, será preciso enviar a la vecina ciudad más fuerza de la guardia civil*".¹³⁴

La notícia continua dient que la vaga va transcórrer sense novetats, més enllà dels passejos de grups de vaguistes pels magatzems, convidant i coaccionant altres treballadors. Dos dies després, el 21 d'abril, el governador civil assegurava que la vaga havia acabat i "*hoy se trabajaba ya en todos los almacenes*". Digué que "*la petición de las obreras tenía poca importancia, además de ser justa*" i, en les seues paraules, el problema era que els patrons estaven descoratjats i els obrers es mouen en un ambient definitiu degut a la gravetat de les circumstàncies, però agraïa als obrers i els patrons que aplegaren a un acord de forma satisfactòria, després de negociar amb les dues parts. El periòdic informa que l'acord consistí a fer que les dones pogueren gaudir del mateix temps de descans que els homes al migdia.¹³⁵ Segons arrellegà el diari *El Clamor* el dia anterior, abans de l'arribada del governador i que s'aplegara a un acord per a cessar la vaga, hi hagué moments de gran tensió: "*se excitaron los ánimos aumentando la gravedad del conflicto. Hubo gritos, carreras, pedradas, coacciones y ... dos detenidos*".¹³⁶

Sembla que la vaga no es va aturar realment després d'aquesta negociació. L'endemà el periòdic *La Unión* desmentia que el conflicte haguera conclòs. Reconstruïren els fets narrats fins aquell moment: primer es comunica a l'alcalde el plantejament de la vaga, i aquest ho fa saber al governador civil, el qual decideix reforçar la seguretat amb cavalleria i infanteria de la Guàrdia Civil. Al dia següent només es treballà al magatzem de Vicente Gómez Calbet, únic comerciant signant de les bases proposades per les confeccionadores. A pesar de la custòdia de la Guàrdia Civil, ni les *esquirols* van voler treballar, i les obreres van recórrer la protecció en nodrits grups, amb crits de protesta. Segons conta el diari, tots els patrons realment estaven d'acord amb les protestes de les obreres,

132 *Heraldo de Castellón*, 04/12/1915.

133 *Heraldo de Castellón*, 18/04/1916.

134 *Heraldo de Castellón*, 19/04/1916.

135 *Heraldo de Castellón*, 21/04/1916.

136 *El Clamor*, 21/04/1916, Arxiu Municipal de Castelló, ES.120402.AMC.

però es negaven al fet que el seu nom apareguera com a signataris. De manera que, l'endemà, l'alcalde va signar en nom dels empresaris. Finalment, el governador civil negocià amb ambdues parts i aplegà a un acord, però asseguraren que *"las corrientes que se vislumbraron después no son muy conciliadoras, puesto que reina desasosiego y la tranquilidad es aparente. [...] el conflicto, por lo visto, aún está en pie"*.¹³⁷ En tot cas, no trobem ja mencions al conflicte en la premsa dels dies posteriors.

Una qüestió molt interessant respecte a aquesta notícia és que hi inclogueren declaracions de les confeccionadores, i són poques les ocasions en què hem pogut donar veu a les protagonistes i poder conèixer de primera mà les seues raons: *"Esto queremos, que nos respeten a nosotras -añadieron-, y juzgamos excesivo este lujo de fuerzas desplegado para hacer frente a pobres mujeres. No pedimos ninguna locura; pedimos que se nos den las horas de descanso de que disfrutaban los obreros de todas las clases; pues, al fin y al cabo, no tiene que ser el sexo débil el más expoliado y el obligado a sufrir más horas de faena que el llamado fuerte, o sea el de los hombres. Además, que si de palabra nuestros amos no vacilan en acceder a lo que demandamos, entendemos terquedad suya o mala fé, no ratificarnos por escrito la promesa"*.¹³⁸

Després d'aquests conflictes puntuals, sobrevingué la crisi del 1917, de la qual ja hem parlat i en què les mobilitzacions foren de caire general. Una volta va acabar la Primera Guerra Mundial i la situació va millorar no acabaren els conflictes. Per exemple, al desembre de 1918 hi hagué una vaga de confeccionadores a Vila-real, secundada quasi per complet i amb dues manifestacions amb milers de participants que reclamaven millores salarials i treballar menys hores.¹³⁹ Al mes següent, al gener de 1919, fou a Borriana on començà un altre conflicte. El 14 de gener de 1919 l'*Heraldo de Castellón* es feia ressò d'una notícia que titulava *"preliminares de huelga"*. Les confeccionadores de taronja de Borriana estaven realitzant les gestions oportunes per a sol·licitar la jornada de huit hores i millores salarials.¹⁴⁰ L'endemà el periòdic publicaria una nota que deia que no s'havia pogut aplegar a un acord entre obreres i patrons i el dia següent tenien previst començar una vaga. Estimaven que fora secundada per entre 4.000 i 5.000 persones.¹⁴¹

El dia 16, l'*Heraldo* novament amplia la informació sobre la vaga i publica un telegrama de l'alcalde en el qual informava que les obreres s'havien reunit i havien acordat no anar a treballar. A més, havien aconseguit sumar-hi els carreters, els constructors d'envasos i els obrers mariners, entre altres oficis, que s'uniren a la vaga en solidaritat. L'alcalde estimava que les xifres de la vaga s'aproximarien a 8.000 participants. Davant d'aquest telegrama, el governador civil responia dient que havien pres les mesures pertinents per a garantir l'ordre públic.¹⁴² Podem llegir a *El Clamor* que, com esperava l'alcalde, alguns homes es van sumar a les més de 3.000 obreres, especialment carreters i obrers mariners. Les reclamacions consistien a augmentar 0,35 pessetes el jornal de les triadores que

137 *La Unión*, 22/04/1916.

138 *Ibidem*.

139 *Heraldo de Castellón*, 02/12/1918.

140 *Heraldo de Castellón*, 14/01/1919.

141 *Heraldo de Castellón*, 15/01/1919.

142 *Heraldo de Castellón*, 16/01/1919.

estaven cobrant 1,25 pessetes i 0,25 per a les encaixadores, que cobraven 1,75 pessetes en aquell moment. A més, reclamaven la jornada laboral de huit hores. Els amos dels magatzems accediren a l'augment de jornals, però no es posaren d'acord amb la reducció horària: volien que treballaren huit hores fins febrer, i que després la jornada passara a ser de nou fins al final de la temporada. Per una altra part, destacaren que la vaga estava sent pacífica, sense cap desordre, la qual cosa demostrava l'actitud correcta de les classes treballadores. Els redactors teoritzaven amb la possibilitat que si no es posava solució acabara esdevenint una vaga general.¹⁴³

Finalment, la intervenció del governador civil, Vicente R. Martínez, va posar fi al conflicte. El dia 17, de vesprada, aplegà a Borriana i es va reunir amb la patronal per una banda i les obreres per l'altra, aconsellant les dues parts per tractar de conciliar-les. Les confeccionadores discutiren llargament amb el governador i el designaren àrbitre i aquest convocà els obrers en la casa capitular per tal d'escoltar les seues peticions. Posteriorment, es reuní novament amb els patrons per exposar les demandes obreres, tractant de convèncer-los que acceptar-les era la millor opció. El resultat fou la signatura d'un conveni fins al 17 de gener de 1920, que concedia als obrers d'ambdós sexes la jornada de huit hores i acceptava la demanda salarial de les confeccionadores, a més d'altres qüestions importants com la regulació del treball nocturn i la retribució de les hores extraordinàries. La gent, reunida a la plaça, va rebre amb entusiasme i crits d'alegria l'acord que posava fi a la vaga.¹⁴⁴ *L'Heraldo de Castellón* afegeix, a més, que la solució del conflicte no només era important per a Borriana, atés que les confeccionadores havien demanat solidaritat als obrers de Castelló i Vila-real, que es van mostrar predisposats a ajudar a fer costat a les seues companyes.¹⁴⁵

Posant fi a aquest esdeveniment, tant *El Clamor* com *l'Heraldo de Castellón* recolliren, el dilluns 20 de gener, que l'anterior dissabte hi havia hagut una reunió obrera al Teatre Oberón. Distintes societats obreres del poble reuniren 4.000 persones d'ambdós sexes, en un acte en el qual diversos oradors feren públiques les bases acordades i donaren compte de la favorable resolució de la vaga. Tenien pensat realitzar una manifestació amb les banderes de les distintes societats, per a commemorar la solució del conflicte, però finalment decidiren desistir-ne atesa l'oposició de l'alcalde. En el moment en què els periòdics publicaren la notícia, l'activitat tarongera ja havia tornat a la normalitat, una volta conclosa la vaga.¹⁴⁶

Per acabar amb aquest apartat sobre el sindicat de confeccionadores de taronja El Ideal Femenino, analitzarem un escrit de Pedro Sala, destacada figura obrerista, publicat en *l'Heraldo de Castellón* el 26 d'agost de 1920, el qual anava adreçat a Josefa Varea, cap del sindicat en aquells moments. Les paraules de Pedro Sala, de les quals es pot extraure un cert paternalisme, són molt interessants perquè mostren una altra dimensió del sindicat, més enllà de les reivindicacions laborals. Salas es refereix a "*la mujer obrera, esa mitad del humano mundo que parece que olvidada está por parte de los hombres en lo que a la acción social que ella aquí desempeña se refiere*". Les confeccionadores

143 *El Clamor*, 17/01/1919.

144 *El Clamor*, 18/01/1919.

145 *Heraldo de Castellón*, 18/01/1919.

146 *Heraldo de Castellón*, 20/01/1919, *El Clamor*, 20/01/1919.

presidides per Josefa Varea, per a Salas tenien una tasca fonamental a l'hora d'aconseguir un millorament moral i material en el centre obrer, però en la seua opinió tenien mancances pel que respecta a l'educació i altres aspectes *"pues no es solamente que la mujer obrera trabaje y cumpla los deberes del hogar, no; además hay que hacerla aprender la vida moderna que la mujer actual está llamada a representar en el mundo: no es solamente ser socia, valiente, honrada, hay otra cosa más sagrada; la educación"*.¹⁴⁷

Pedro Sala assenyalava que les dones deixaven d'aprendre a llegir i escriure en el moment en què tenien edat per a fer la feina de casa o anar als magatzems de taronja i confiava que Josefa Varea les poguera portar per un altre camí, *"al sendero de la reflexión, al estudio, al mejoramiento educativo"*. Per a això, instava la dirigent a *"hablar con el presidente del Centro Obrero Juan Sanmartín, con la comisión de Fomento y la de Propaganda, y que se inicie una serie de conferencias exclusivamente para la obrera naranjera"*.¹⁴⁸ També va fer altres recomanacions, com per exemple grups escolars al Centre Obrer, repassos nocturns, sala de lectura, etc. Recomanava també a les obreres posar-se en contacte amb les societats feministes que hi havia en moltes capitals, per tal de traure'n coneixements i doctrines *"para la mujer de hoy"*.

Des del seu paternalisme, el líder obrer continuava atacant l'ideal tradicional de la dona que imperava en aquella època, ja que per a ell *"no basta que la mujer sea buena esposa, que ame a sus hijos, que sea hacendosa, dúctil, caritativa, sumamente cristiana, benévola. Hay otros arcanos. La vida moderna, el vivir del día"*. Moltes dones, segons seguia, eren esclaves de la seua llar, i es preguntava si les dones no tenien dret a participar també de les millores de què gaudia l'home: *"¿Nace para ser libre? ¿O es que la poseen por una esclava? [...] ¡Mujeres obreras! Se os quiere elevar. Oiréis que los partidarios del movimiento feminista dicen que la mujer es un individuo político, puesto que convive con seres semejantes en el seno de la sociedad, y participa de las buenas o malas consecuencias que la [...] gestión de sus administradores produce"*.¹⁴⁹

Instava Josefa Varea a prendre cartes en l'assumpte, realitzant vetlades, conferències, reunions instructives, etc., per tal que *"sus leonas (como ella las llama)"* aconseguiren sublimar-se i entrar en una nova fase molt profitosa de la qual traure coses útils que repercutiren en el seu benestar. En les seues paraules *"De la mujer, yo no quiero un atleta, un soldado, un revolucionario... ni tampoco una pedante, una filósofa; no quiero la mujer sabia, la quiero culta, sencilla, modesta, libre del yugo que la domina, libre de la apatía que la consume [...]; ¡Ánimo, pues, socias del Ideal Femenino! Es preciso que os deis cuenta de lo que expongo humildemente. Vuestro lema es hoy el ¡trabajo! Que mañana sea el de la ¡cultural!. [...] ¡Que sirvan estas líneas de estímulo a la digna presidenta doña Josefa Varea"*.¹⁵⁰

Les paraules de Pedro Salas estaven alineades amb alguns corrents de pensament feministes del moment que apostaven per la culturització de les dones. Tot i que les seues declaracions resulten qüestionables en alguns punts (per exemple, considera una tendència cap al xafardeig i les discussions en les dones), és significatiu que

147 *Heraldo de Castellón*, 26/08/1920.

148 *Heraldo de Castellón*, 26/08/1920.

149 *Ibidem*.

150 *Heraldo de Castellón*, 26/08/1920.

assenyalara un problema fonamental com era la falta d'educació en les dones, ja que des de ben menudes havien de fer-se càrrec de les tasques de casa o començar a treballar als magatzems i confiava en Josefa Varea per a revertir aquella situació per mitjà de diverses fórmules. Encara que a priori tinga poc a veure amb la conflictivitat laboral i el sindicalisme taronger, ens aporta informació sobre el que significava El Ideal Femenino i l'activitat social del Centre Obrer, per tal com, encara que el seu paper durant les vagues i les manifestacions fora important, sembla que també atenien a altres aspectes i teoritzaven sobre el feminisme i el paper de la dona en la societat. D'altra banda, també mostra, com déiem, paternalisme per part dels líders obrers cap al sindicat femení. De la mateixa manera que parlem de les destacables accions del sindicat femení, és important remarcar esta circumstància de tutela i dependència dins de l'esquema obrerista de l'època.

4.3. *Rojos i amarillos*

Per a contrarestar l'acció i la força del sindicalisme de classe, a principi del segle XX, es van constituir els sindicats catòlics com una mena de contraposició. Els sindicats catòlics, coneguts com a "*amarillos*" en l'època, tenien la pretensió de deixar enrere la retòrica pròpia de la lluita de classes, defensant l'interés patronal i oposant-se frontalment als sindicats socialistes i anarquistes. Si a Castelló de la Plana es fundava El Despertar Femenino en 1913, com a contrapartida es va conformar La Buena Unión en 1914. Aquest model començà a reproduir-se en altres poblacions. Per exemple, a Vila-real El Despertar Femenino rivalitzava amb el Sindicat Catòlic Agrari. A Almassora, el retor i un secretari de l'Ajuntament van constituir el Sindicat d'Obreres de la Confecció de Taronja, dins del Sindicat Agrícola de Sant Josep.¹⁵¹

A Borriana es va crear Unión Católica Obrera, i dins del sindicat hi havia una secció de confeccionadores de taronja a fi de fer front a El Ideal Femenino.¹⁵² Per a entendre l'objectiu d'aquest sindicat catòlic és molt esclareidor llegir la següent citació textual, extreta d'un diari catòlic anomenat *La Provincia Nueva*, que parla sobre la fundació de la Unión Católica Obrera: "*Por apatía de unos y culpa de otros, Burriana, la católica por excelencia, había caído en manos del sindicalismo más desenfrenado. Dueño de la situación, imponía multas a derecha y siniestra, y no había más remedio que hacerlas efectivas, para evitar mayores males. Un puñado de valientes, apoyados por el joven y acaudalado comerciante don Manuel Granell, le pararon los pies. Y el comercio, la propiedad y los propios obreros habrán de agradecer y reconocer al señor Granell como el libertador de Burriana del terror sindicalista*".¹⁵³

La rivalitat entre els sindicats catòlics i de classe portà molts conflictes, i estaven condemnats a no entendre's. Els sindicats de classe utilitzaven com a ferramentes la vaga i la manifestació, per a pressionar els patrons i representants polítics i així aconseguir drets laborals i millors condicions. Per contra, els sindicats catòlics, defensors moltes voltes dels interessos de la patronal, es mostraven en desacord amb aquesta tàctica i, lluny de col·laborar, tractaven

151 ALCÓN, E., "Las confeccionadoras... Cit., pàg. 168-169.

152 *Ibidem*, pàg. 169.

153 *La Provincia Nueva*, 18/09/1919, citació extreta de LLANSOLA, G., "Àngels a la llar... Cit., pàg. 124.

de boicotejar les vagues treballant amb pitjors condicions que aquelles per les quals s'estava protestant.¹⁵⁴ Però la relació entre ambdós tipus de sindicats no només es caracteritzava per aquestes confrontacions, també es generaren moltes situacions problemàtiques, perquè moltes dones que estaven donades d'alta en un sindicat a voltes també es donaven d'alta en l'altre, mirant pels seus interessos particulars. També es podien donar casos en què algunes dones protestaven pel fet que en les files dels sindicats de classe hi havia homes les dones dels quals estaven sindicades en el sindicat catòlic, o viceversa.¹⁵⁵

Aquests conflictes en ocasions aplegaren a nivells molt elevats de tensió i confrontaments. A la Plana tenim l'exemple del que va succeir a Nules en 1919, on hi hagué una vaga de confeccionadores de taronja. Una volta resolta la vaga, les obreres convocants no quedaren contentes, ja que consideraven que no devia donar-se treball a les obreres no associades, més concretament la Cooperativa Catòlica. L'alcalde va tractar d'intervenir, reservant quatre magatzems per al sindicat d'obreres catòliques, i la resta per al sindicat de classe, però les obreres no estaven d'acord amb la resolució i continuaren amb la vaga, fins al punt que aplegaren a les mans en alguns magatzems, segons reconta la premsa.¹⁵⁶ A Vila-real hi hagué també un conflicte entre les treballadores d'El Despertar Femenino i el sindicat catòlic en 1919. El diari *El Clamor*, de tendència republicana i favorable a l'obrerisme, relatà que les catòliques tingueren la pretensió de controlar el treball dels magatzems de taronja, perjudicant el sindicat de classe. Això va provocar incidents, i fins i tot va haver d'intervenir la Guàrdia Civil per tal d'assegurar la llibertat de treball. Les societats obreres tractaren d'impedir l'accés al treball a les catòliques.¹⁵⁷

Borriana no es lliurà tampoc d'aquest tipus de conflictes. També en 1919, any en què hi hagué incidents en els magatzems de diverses poblacions, a Borriana les obreres dels sindicats de classe (El Ideal Femenino) van intentar impedir que les obreres que no estigueren associades als seus sindicats pogueren accedir al treball. Per si no fora suficient amb l'oposició del sindicat catòlic local, des del Sindicat Catòlic Agrari de Vila-real es van enviar reforços, i algunes obreres esquiroles anaren fins a Borriana a treballar als magatzems. Aquestes treballadores del poble veï foren agredides, fins i tot aplegaren les rivals a tirar-los sal als ulls i, per tant, hagueren de ser escoltades des de Vila-real a peu per la Guàrdia Civil, fins al límit amb el terme de Borriana, on la Guàrdia Civil de Borriana s'encarregava de la seua seguretat.¹⁵⁸

Les convulsions de l'any 1919 continuaren en 1920, i a través de la premsa podem fer un seguiment de les tensions entre els sindicats de classe i els catòlics a principi d'any. A final de gener, el governador civil va rebre una comissió d'obriers de Borriana per a tractar les discrepàncies entre "*obreros rojos y amarillos y patronos*".¹⁵⁹ Una setmana després, el 4 de febrer, la premsa es fa ressò de la clausura del Centre Obrer El Alba Social per part del governador civil, una setmana abans de les eleccions i al·ludint a suposades amenaces dels obrers dirigides als

154 ALCÓN, E., "Las confeccionadoras... Cit., pàg. 173.

155 *Ibidem*, pàg., 169 i 173.

156 LLANSOLA, G., "Àngels a la llar... Cit., pàg. 117.

157 *Ibidem*, pàg. 118.

158 GARRIDO, S., *Los trabajadoras de derechas*, Castelló, Diputació de Castelló, 1986, pàg. 224.

159 *Heraldo de Castellón*, 29/01/1920.

propietaris i als sindicats catòlics.¹⁶⁰ El dia 10 des de l'*Heraldo de Castellón* es preguntaren què passava a Borriana, davant del silenci del governador civil, i pogueren deduir que es tractava d'algun tipus d'incident obrer i que segurament devia ser el preludi d'alguna vaga "*como protesta contra cierta medida de previsión*".¹⁶¹

El dia següent, 11 de febrer, la notícia era el triomf electoral de la candidatura conjunta entre els demòcrates liderats per Benjamín González i el Centre de Societats Obreres. Segurament influí la clausura del Centre Obrer uns dies abans, així com la detenció dels líders obreristes Juan Sanmartín i Pedro Sala, que foren conduïts a Tarragona. El governador civil, per la seua part, declarà sobre la qüestió entre "*obreros amarillos y rojos*", que es negaven a treballar junts, cosa que en la seua opinió havia de resoldre's segons la legislació pertinent. Les declaracions no acabaren de convèncer els periodistes, que li preguntaren per una possible vaga de braços caiguts.¹⁶² El dia següent el governador anunciava que havia realitzat una conferència amb els obrers rojos i grocs de la ciutat per a crear una comissió que solucionara el problema.¹⁶³

Tot i que el dia 18 de febrer la premsa anunciava que la situació de la qüestió social de Borriana havia millorat¹⁶⁴ i pareixia pròxima a una solució, el dia 21 el diari *El Clamor* notificava que la qüestió social a Borriana no només no s'havia solucionat, sinó que havia empitjorat de forma considerable, ja que havien començat una vaga de braços caiguts la major part dels oficis. Informaren que s'estava treballant per posar una solució, però que era complicat aplegar a un acord, per tal com sembla que els obrers sol·licitaven la llibertat de Sanmartín, Sala i Montoya, els tres obrers deportats a Tarragona.¹⁶⁵ No tornem a tindre'n notícies fins al dia 27, quan es publica que hi hagué una manifestació la nit anterior celebrada pels obrers i en relació amb una crisi tarongera que començava a tindre efectes sobre els treballadors. A més, reclamaven la instal·lació de vies metàl·liques a la carretera del Grau per a facilitar el transport de la taronja.¹⁶⁶

A partir d'ací, no trobem més informació fins a quasi dos mesos després, però sembla que la situació segurament es va calmar amb el temps, i no trobem cap incident remarcable. A més, el 30 d'abril el governador civil anunciava la reobertura del Centre Obrer de Borriana, així com l'alçament del desterro dels obrers Sanmartín i Sala, que finalment pogueren retornar.¹⁶⁷ El dia 5 de maig regressaren els líders obrers, estretament relacionats amb el sindicat de confeccionadores, i foren rebuts per prop de sis mil dones i homes entre els treballadors que no havien emigrat en busca de treball degut a les circumstàncies.¹⁶⁸ Es posava fi així a un període de tensió social, en el qual van coincidir els habituals conflictes entre els sindicats de classe i els catòlics amb la decisió del governador civil de clausurar el centre obrer i desterrar els principals líders proletaris just abans de les eleccions municipals.

¹⁶⁰ *Heraldo de Castellón*, 04/02/1920.

¹⁶¹ *Heraldo de Castellón*, 10/02/1920.

¹⁶² *Heraldo de Castellón*, 11/02/1920.

¹⁶³ *Heraldo de Castellón*, 12/02/1920. El dia 14 (*Heraldo de Castellón*, 14/02/1920) es publicava que s'havia reunit també amb les forces vives del poble.

¹⁶⁴ *Heraldo de Castellón*, 18/02/1920.

¹⁶⁵ *El Clamor*, 21/02/1920.

¹⁶⁶ *Heraldo de Castellón*, 27/02/1920.

¹⁶⁷ *Heraldo de Castellón*, 30/04/1920.

¹⁶⁸ *Heraldo de Castellón*, 05/04/1920.

La realitat és que a final de mes, el 28 de maig, l'*Heraldo* es feia ressò de reunions entre el governador civil i els obrers "rojos" i catòlics de Borriana, per a tractar de resoldre un conflicte encara latent. Anteriorment havien aplegat a diversos acords sobre assumptes importants en les reclamacions d'ambdues faccions, acords que en principi havien assumit els sindicats de classe, els catòlics i la patronal. El conflicte girava principalment sobre la llibertat de treball. Ja hem comentat abans els casos de Borriana i Vila-real en 1919.¹⁶⁹ En els dos casos els enfrontaments entre les confeccionadores de taronja dels sindicats de classe i les dels sindicats catòlics es degué a la pretensió de les "roges" de només permetre treballar a obreres associades en els seus sindicats i, naturalment, tant els sindicats catòlics com la patronal ho rebutjaven. A banda de la llibertat de treball, l'altre punt de discrepància tenia a veure amb l'ús de mà d'obra forastera a la ciutat, ja que els sindicats de classe no volien contractar ningú de fora mentre hi haguera veïns aturats. Respecte a aquests dos punts, segons el governador civil, prèviament s'havia acordat la llibertat de treball i només contractar forasters en cas d'extrema necessitat sempre que no hi haguera desocupats al poble.¹⁷⁰

El conflicte continuà durant el mes de juny, i hi ha algunes notícies sobre reunions per a tractar la qüestió social de Borriana. Amb l'aplegada de l'estiu, possiblement per la fi de la temporada tarongera, els ànims es degueren relaxar i, a més, els líders obreristes començaren a centrar el seu esforç a fer campanya contra el polític tradicionalista Jaime Chicharro, a qui acusaven d'estar darrere dels conflictes entre rojos i grocs.¹⁷¹ Però al setembre, el governador civil anunciava la realització d'una sèrie de congressos per a tractar d'organitzar prèviament el treball en la campanya tarongera, i que inclús hi estaria present una delegació del Ministeri de Treball.¹⁷²

4.4. El contracte col·lectiu

Des de la crisi del 1917 el sector taronger manifestà moltes convulsions, i els següents anys es caracteritzaren per la conflictivitat laboral que hem tractat d'analitzar fins al moment. Durant aquest període hi hagué una activitat sindical especialment notable, ja que en línies generals es podria afirmar que 1919 i 1920 foren dos dels anys amb més conflictivitat social del País Valencià durant la Restauració.¹⁷³ Aquest fenomen fou general a tot l'Estat espanyol: com a conseqüència de la gran inflació que provocà la crisi de 1917, la classe treballadora hagué de fer front a una gran pèrdua de poder adquisitiu. Això es traduí en una gran conflictivitat social, deguda a la qual el període entre 1918 i 1920 es coneix com a *Trienni Bolxevic*,¹⁷⁴ per l'entusiasme que provocà la Revolució Russa entre l'obrerisme.

Ja hem vist com Borriana, i en general la Plana de Castelló, no van ser alienes a aquest context, i hem dedicat els anteriors apartats a analitzar les convulsions del sector taronger per mitjà de les accions dels sindicats, així

169 GARRIDO, S., *Los trabajadores...* Cit., pàg. 224.

170 *Heraldo de Castellón*, 28/05/1920.

171 *Heraldo de Castellón*, 14/06/1920, 03/08/1920, 14/08/1920.

172 *Heraldo de Castellón*, 14/09/1920.

173 GIL-MASCARELL, M., *et alii*, *Història del País Valencià*, València, Eliseu Climent, 1992.

174 LLANSOLA, G., "Àngels..." Cit., pàg. 119.

com els continus conflictes entre els sindicats de classe i els catòlics, que van conduir en 1920 a una situació insostenible. El governador civil, Salvador Muñoz Pérez, va tractar de resoldre la qüestió sol·licitant al Ministeri de Treball la presència de dos funcionaris tècnics per a començar unes negociacions amb totes les parts implicades i així redactar un contracte col·lectiu de treball.¹⁷⁵ Els delegats del Ministeri, Constancio Bernaldo de Quirós i Vicente Almela Mengot, en l'informe sobre el contracte col·lectiu, mencionaren la seua urgència a causa dels milers d'obriers que participaven del sector taronger, així com pels beneficis comercials que suposava a moltes empreses, amb la qual cosa calia evitar el presumible desastre en la campanya propvinent.

En el mateix informe, explicaren que es tractà d'una de les primeres experiències d'Espanya a l'hora de constituir un contracte col·lectiu agrari d'aquell tipus, inspirats en experiències recents a Suècia, França o Bèlgica. En paraules dels delegats, el contracte tractava de posar solució a una "*persistente guerra civil en las esferas de producción*" i oferia mecanismes per a resoldre de forma harmoniosa possibles divergències entre els patrons i els obrers dedicats a la recol·lecció, confecció i exportació de taronja.¹⁷⁶ Per a ells, significà una millora positiva per als obrers, per tal com augmentaren els jornals i donaren mecanismes de dret per a desterrar "*la posibilidad de luchas enconadas, de emigraciones dolorosas y de crímenes sociales*".¹⁷⁷

La primera de les reunions que es convocaren per a elaborar el contracte col·lectiu fou un Congrés al Centre Obrer de Castelló amb la Federació Provincial d'Obrers Agrícoles. El dia 17 de setembre es van reunir 50 delegats que representaven quasi 15.000 federats. En l'esmentada reunió, es van tractar assumptes importants com la quantia dels jornals, sobretot pel que respecta a les distintes especialitats, així com la llibertat de treball i la relació amb altres societats obreres i els obrers lliures no associats a la Federació.¹⁷⁸ La representació femenina fou reduïda, encara que Josefa Martínez, de Castelló, hi tingué un paper destacat. En el moment en què es discutiren els jornals dels collidors, Josefa Martínez al·legà que, degut a la falta de collidors, també les dones es dediquen a collir, reclamant un salari de tres pessetes, que devien a més ser pagades cada dia, perquè les treballadores tenien necessitat i vivien al dia.¹⁷⁹

Intervingué també la borrianenca Josefa Varea, presidenta d'El Ideal Femenino, quan es tractà la qüestió del salari de les dones. Josefa Martínez opinava que cada poble devia guanyar un jornal distint. Després de diverses intervencions es va acordar un jornal mínim de 2 pessetes i un màxim de 3 per als diferents grups de treballadores dels magatzems. Acordaren també que les encarregades devien guanyar 50 cèntims més que l'operària que més guanyara del magatzem. Contrasta prou amb el salari dels collidors de taronja, que prèviament havien situat en 4,50 pessetes (enfrent de les 3 de les collidores i les 2 o 3 pessetes que podien guanyar les confeccionadores dels magatzems).¹⁸⁰

175 INSTITUTO DE REFORMAS SOCIALES, *El contrato...* Cit., pàg. 14.

176 *Ibidem*, pàg. 19.

177 INSTITUTO DE REFORMAS SOCIALES, *El contrato...* Cit., pàg. 22.

178 *Ibidem*, pàg. 25.

179 *Heraldo de Castellón*, 17/09/1920.

180 INSTITUTO DE REFORMAS SOCIALES, *El contrato...* Cit., pàg. 26.

Després d'un recés, es va celebrar una segona conferència a la vesprada. En aquesta es van posar a debat unes bases de l'any anterior que havien d'acompanyar els acords als quals havien aplegat. El borrianenc Juan Sanmartín procedí a la seua lectura i van ser aprovades totes a excepció d'una que regulava el treball de les dones i deia que *"cuando una operaria tenga que suspender el trabajo después de mediodía, por causas ajenas a su voluntad, el patrono vendrá obligado a pagarle el jornal íntegro"*. Posteriorment, es continuà amb els punts del dia, amb un tema delicat com era la relació amb altres societats obreres al marge de la Federació. Tant Sanmartín com la resta dels obrers que van intervenir estigueren d'acord que *"por muchas causas, no es posible el trabajar las Sociedades de la Federación con las llamadas "amarillas", porque estas, según el parecer de estos compañeros, no son más que sociedades dirigidas por los patronos, que se dedican a hacer fracasar las huelgas de nuestras sociedades, y a estos nosotros les llamaremos «rompeshuelgas»*.¹⁸¹

El consens deixa clar que els sindicats de classe i els catòlics eren incompatibles, i que els rojos no estaven disposats a treballar amb els grocs. Intervingueren també Josefa Martínez de Castelló i Ana Maria Cerisuelo de Vila-real, mostrant també el seu desacord amb la llibertat de treball i esmentant casos de Vila-real que demostraven la incompatibilitat. També Josefa Martínez va intentar convèncer els representants del govern dels procediments poc ortodoxos de les societats grogues, que en la seua opinió *"se pasan el tiempo inventando calumnias a las personas de bien"*.¹⁸² Va afegir, a més, que *"no debe consentir ningún compañero trabajar con los católicos a los que no quiere calificar de tales porque no los cree acreedores a llevar ese calificativo y sí el de amarillos"*.¹⁸³ Davant d'això, els delegats del govern es lamentaren perquè consideraven que les societats havien de tindre un tracte cordial i deixar-se d'embolics que només els perjudicaven. Enfront d'aquestes paraules, Sanmartín proposà que els patrons tingueren llibertat per a contractar, però sempre que no treballaren junts, *"porque el trabajar juntos sería una interminable lucha entre ambos bandos"*.¹⁸⁴

El dia 20 hi hagué una altra reunió dels delegats del Ministeri de Treball, aquesta volta amb els representants dels sindicats catòlics de la Plana. Hi hagué delegats de la major part dels sindicats de les localitats de la comarca i, pel que fa a la presència femenina, destacarem Josefina Nebot de Borriana, Concepción Pi de Vila-real, la presidenta de la secció d'obreres del sindicat de San Jaime de les Alqueries (en aquesta època encara terme de Vila-real) i Dolores Carratalá de Nules. L'ordre del dia contenia assumptes com el salari dels treballadors del camp, el salari dels operaris de magatzem i altres oficis derivats i la relació amb treballadors que no pertanyeren a sindicats catòlics, així com les normes per a associats que treballaren fora de la localitat.¹⁸⁵

Respecte als salaris, acordaren de 4 a 4,50 pessetes per als collidors i de 5 a 5,50 per als caps de quadrilla. Després d'aplegar a aquest acord, demanà la paraula Josefa Nebot, del sindicat de confeccionadores catòlic de Borriana, que

181 INSTITUTO DE REFORMAS SOCIALES, *El contrato...* Cit., pàg. 27.

182 *Ibidem*, pàg. 27.

183 *Heraldo de Castellón*, 17/09/1920.

184 INSTITUTO DE REFORMAS SOCIALES, *El contrato...* Cit., pàg. 27.

185 *Ibidem*, pàg. 30.

proposà un jornal de 2 a 2,50 pessetes per a empaperadores i classificadores, de 2,50 a 3 pessetes les encaixadores i de 3 a 3,50 les encarregades, idees respecte de les quals hi hagué unanimitat i s'arribà a un acord.¹⁸⁶ Novament, tant en la proposta dels sindicats de classe, com en la dels sindicats catòlics, estem parlant de com els salaris de les dones, que eren una part imprescindible i molt nombrosíssima del treball taronger, eren la meitat del salari dels homes. Davant d'aquest fet, es podria afirmar que gran part de l'explotació tarongera històrica ha recolzat sobre aquesta injustícia sistemàtica, que ha permés als patrons emprar milers de treballadores amb salaris molt modestos.

A continuació, s'encetà el cinqué punt del dia, les relacions que devien tindre respecte als treballadors que no estigueren associats a sindicats catòlics. Aplegats a aquest punt, i tenint en compte que es tractava d'un tema delicat i que durant la reunió amb els sindicats de classe resultà polèmic, el delegat del Ministeri, i president de la taula, Constancio Bernaldo de Quirós, exhortà els assembleistes a aprovar la llibertat de treball sense condicions, donat que es deien catòlics i devien professar els sentiments cristians i les doctrines d'amor que emanen de Crist, *"el cual nos decía: amaos los unos a los otros"*. Els demanà que tractaren la resta de treballadors com a germans sense posar obstacles a gent que només volia guanyar-se el pa dignament.¹⁸⁷

Això va originar una discussió, en la qual gran part dels delegats dels sindicats defensaven que podien treballar amb gent d'altres associacions, però no amb obrers no associats, perquè els consideraven com a *"vivos, que medran de unos y otros asociados"* i, si no els deixaven treballar, es veurien obligats a associar-se. Finalment donaren suport a la llibertat absoluta de treball. Hi hagué també una al·lusió a la reunió anterior amb els sindicats de classe, ja que es queixaren de les paraules d'alguns delegats per l'ús del qualificatiu *"amarillos"*. Defensaren que els catòlics no eren traïdors, i que sabien complir el seu deure.¹⁸⁸

Van debatre també sobre les condicions de treball, fent algunes apreciacions sobre el treball al camp i als magatzems. Acordaren la jornada de huit hores als magatzems i deixar un banquet per parella a les encaixadores, així com pagar les hores extres amb un recàrrec del 25%. Els diumenges i dies festius, si hi havia necessitat de treballar, la jornada màxima seria de quatre hores, però cobrant el jornal sencer, i, a les treballadores que tingueren fills en període de lactància, se'ls concediria el temps necessari, de matí i de vesprada, per nodrir els seus fills. Aquests acords, que poden paréixer millores importants, ens parlen de les condicions de treball del moment, tenint en compte que la necessitat d'un acord implica que fins al moment no s'estaven complint aquelles peticions que hui en dia considerariem mínimes o insuficients. Finalment, nomenaren delegats per a tractar amb la patronal, entre els quals designaren la borrianenca Josefa Nebot.¹⁸⁹

Posteriorment es realitzà també una reunió amb els patrons, de la qual simplement destacarem els acords respecte a algunes de les condicions laborals. Quant als sous, acordaren que, si bé els collidors devien cobrar 4 pessetes, les collidores en cobrarien 2,50. Pel que fa al treball de magatzem, les dones en general cobrarien de 2

186 INSTITUTO DE REFORMAS SOCIALES, *El contrato...* Cit, pàg. 32.

187 *Ibidem*, pàg. 33.

188 *Ibidem*.

189 INSTITUTO DE REFORMAS SOCIALES, *El contrato...* Cit., pàg. 33.

a 2,50 pessetes, i les encarregades 50 cèntims més. Els altres oficis del magatzem, exercits per homes, oscil·laven entre les quatre i les sis pessetes. Respecte a les condicions laborals generals, acordaren que els patrons convindrien amb els representants dels menors, tant xiquets com xiquetes, el jornal diari que havien de guanyar. Només es consideraria dia festiu (a banda dels dominicals) el dia 1 de maig. Per a les treballadores que hagueren d'al·letar els fills, acordaren un descans d'una hora al dia, a negociar entre ambdues parts.¹⁹⁰

Finalment, les tres parts implicades van fixar conjuntament amb la representació governamental l'acord col·lectiu, que preveia, entre altres qüestions, la llibertat de contractació i treball. Els jornals havien de ser fixats en cada població entre les representacions de les societats obreres i la patronal, amb la condició de no ser ni inferiors ni superiors als mínims i màxims proposats en els congressos preparatoris del contracte, atenent les actes que formaven part també del contracte. Es fixà la jornada en 8 hores, sense comptar les excepcions reconegudes per la llei. Als magatzems, es tindria en compte els preceptes de legislació protectora de l'obrer, especialment en el cas de les dones i els xiquets. I pel que respecta a possibles diferències que pogueren sorgir de la interpretació del contracte, s'organitzarien a les localitats comissions mixtes patronals i obreres.¹⁹¹

L'anàlisi sobre l'elaboració i l'acord final respecte al Contracte Col·lectiu de Treball de la Plana de Castelló ens permet traure algunes conclusions. Per una part, la presència de les dones resulta variable i reduïda en comparació a la dels homes. Evidentment, la presència de les dones en l'esfera pública era en general reduïda. En el cas del sindicalisme, tenien l'avantatge de representar milers de dones, una massa social més que considerable i amb molta influència. Però això no volia dir que estigueren lliures per complet de la subordinació i tutela dels homes, norma general en aquella època segons els dictats socials. En el cas de les societats catòliques potser era més evident, la qual cosa no vol dir que aquesta circumstància no es donara entre els sindicats de classe. En tot cas, aquest fet ressalta encara més la presència d'aquelles sindicalistes que participaren en l'elaboració del contracte, que, en certa mesura, aconseguiren a través de la seua posició, tant en un costat com en l'altre, conquerir un espai en l'esfera pública per mitjà de la seua activitat obrerista.

Per una altra part, a banda de la participació activa de les dones en l'elaboració del contracte col·lectiu, cal tenir en compte que la gran conflictivitat laboral dels anys anteriors fou la que acabà conduint a les negociacions col·lectives i, per tant, el conveni és el resultat de les lluites i els conflictes obrers que hem tractat de rastrear a través de vagues, manifestacions, conflictes violents, negociacions, etc. En aquests fets tingueren molt a veure les milers i milers de confeccionadores (i collidores) de taronja de l'època, que esdevingueren un element de pressió molt important per a aconseguir millores per als treballadors. També tingueren un paper clau en les lluites entre els sindicats de classe i els catòlics, que al cap i a la fi era un pols indirecte entre els obrers i la patronal.

Finalment, també volem ressaltar un fet evident: els conflictes no sorgeixen del no-res. Aquesta conflictivitat responia a la necessitat de millorar les condicions de treball, que, si bé al camp no eren les òptimes, també als

190 *Ibidem*, pàg. 37-38.

191 INSTITUTO DE REFORMAS SOCIALES, *El contrato...* Cit., pàg. 40-41.

magatzems distaven molt de ser ideals. Per això, el que subjau dels acords són unes condicions laborals molt allunyades del que hui en dia considerariem adequat, en temes tan bàsics com el descans, les hores de treball, etc. En alguns casos, a més, és convenient parlar d'una injustícia estructural cap a les dones, deguda a les circumstàncies que ja hem assenyalat en l'apartat corresponent i que es manifesten en els acords sobre la conciliació laboral i el dret de poder alletar els infants o la gran diferència salarial entre les dones i els homes.

4.5. La Guerra Civil i les col·lectivitzacions

En aquest apartat proposem un canvi en la cronologia per a poder mencionar un cas concret que es va esdevenir durant la Guerra Civil. Fins ara hem tractat de contrastar l'imaginari col·lectiu taronger amb la realitat del treball als magatzems, per a finalment presentar les confeccionadores de taronja com a subjectes actius que protestaren, organitzaren vagues, tingueren representants en comissions i negociaren els seus drets. Amb aquest apartat volem també donar constància de la seua participació, una dècada després, en els assajos revolucionaris que foren les col·lectivitzacions durant la Guerra Civil, una participació prèviament relacionada per Vicent Abad en la seua *Borriana, siglo XX*.

Amb la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930), hi hagué una reducció notable de la conflictivitat laboral i les vagues a causa d'un marcat intervencionisme estatal en matèria laboral, així com la il·legalització de la CNT.¹⁹² Però, amb la caiguda del règim i l'adveniment de la Segona República, tornà a haver-hi una gran intensitat en les relacions laborals motivada per l'ofensiva d'una patronal reaccionària i la progressiva radicalització de les organitzacions obreres.¹⁹³ En l'àmbit local, aquesta conflictivitat encara radicava en algunes qüestions de les quals hem parlat prèviament, com la llibertat de treball, els esquiroles o la contractació de forasters. Sobre aquests aspectes, una comissió mixta entre patrons i obrers acordà un Contracte de Treball en 1933, i posteriorment pactaren que les societats obreres elaborarien llistes d'obrers per tal que serviren de base per a les contractacions. Però els patrons vulneraren l'acord i es van produir vagues molt conflictives.¹⁹⁴

Uns anys abans, en 1931, s'havia aplegat a un acord pel que respecta a les condicions de treball de recol·lecció i confecció. En l'acord participà El Ideal Femenino, conjuntament amb el sindicat catòlic i La Productiva. En l'acord s'estipulava que els caps de quadrilla cobrarien 6 pessetes, i els collidors 5, mentre que les encaixadores cobrarien 3,50 i la resta de confeccionadores 3. Es fixava la jornada en 8 hores dividides en dos i en 4 hores els diumenges i festius, amb un augment del 50%. A més, es limitaven les vetllades a 3 hores. L'aplicació va resultar tensa, amb molts incompliments, i uns mesos després, amb una vaga general, els obrers van exigir noves condicions que suposaren una pujada dels salaris a tots els oficis excepte al de les confeccionadores. A aquest fet, Vicent Abad afegia la següent reflexió: "*confirma una vez más el convencimiento de que la explotación de la mujer ha sido componente básico de la economía citrícola*".¹⁹⁵

192 FUSI, J. P., PALAFOX, J., *España: 1808-1996. El desafío de la modernidad*, Madrid, Espasa, 1997, pàg. 243.

193 ABAD, V., *Borriana...* Cit., pàg. 173.

194 *Ibidem*, pàg. 174-175.

195 ABAD, V., *Borriana...* Cit., pàg. 176-177.

Un cas paradigmàtic de la iniciativa de les confeccionadores de taronja el tenim a la veïna ciutat de Castelló al maig de 1936, mesos abans del colp d'estat. El conflicte es va produir novament per les tensions que provocava la qüestió de la llibertat de contractació. El Despertar Femenino, sindicat de confeccionadores de taronja, va decidir crear una comissió entre les companyes amb l'objectiu d'evitar la contractació de dones que no pertanyeren a la societat. *La Buena Unión*, el sindicat catòlic, va demanar la intervenció del governador civil, que va accedir a prendre acció, ja que l'estratègia d'El Despertar Femenino funcionava i hi hagué un gran traspàs d'afiliacions. Es tractà d'implantar un torn de contractacions, però que en la pràctica fou un fracàs. Descontentes amb la intromissió del governador civil, les confeccionadores d'El Despertar Femenino convocaren una vaga per a forçar que totes les contractacions es feren a través del seu sindicat. Les catòliques, en resposta, treballaren a les nits per tal de fer fracassar la vaga. Finalment, el Govern Civil decidí tancar el centre social de La Buena Unión, forçant a fer les contractacions entre les afiliades a El Despertar Femenino, amb amenaça de confiscar els magatzems si s'incomplia.¹⁹⁶

Durant la Guerra Civil, sorgiran altres tipus de conflictes entre les confeccionadores de taronja. Tractarem de relatar un cas il·lustratiu a través de la documentació d'arxiu. La insurrecció militar del 18 de juliol fracassà, ja que les tropes i forces de seguretat de la província continuaven lleials al governador i, per tant, a la República. Des de la política es tractà de mantenir la calma i continuar amb la normalitat, evitant adherir-se a la vaga que tractaven de convocar els sindicats. Les organitzacions obreres acordaren no anar en un principi a la vaga fins que no tingueren armes, però acordaren la constitució, el dia 23, d'un Comité Revolucionari, conformat per anarquistes, socialistes i comunistes.¹⁹⁷

Pel que respecta a Borriana, un informe de la CNT relata com fou la reacció a les notícies sobre el colp d'estat. El mateix 18 de juliol, la UGT i la CNT es van posar d'acord, conjuntament amb la FAI, les Joventuts Llibertàries, el Partit Socialista i altres forces polítiques. Es va formar un Comité, conformat en la seua majoria per membres de la CNT i la FAI, inclús un membre de la UGT que realment era un infiltrat anarquista, segons reconten els mateixos anarquistes. Es realitzà al Centre Obrer una assemblea que acordà declarar vaga general revolucionària indefinida, que durà 8 dies. Diuen que, sense estar armats, van fer front a l'autoritat municipal, que consideraven que estava actuant, per tal de retenir el poder i salvaguardar l'ordre, en contra de la classe treballadora. El 2 d'agost assaltaren el local de la Dreta Regional Agrària i, uns dies després, van destituir l'Ajuntament, depurant els arxius i aconseguint les armes, amb la qual cosa pogueren organitzar milícies populars i realitzar una "neteja".¹⁹⁸

Així que prengueren el control polític, els sindicats començaren a dirigir un procés de confiscació i col·lectivització. Aquest fenomen, en comparació a altres localitats, tingué una incidència relativament moderada a Borriana, a excepció d'alguns sectors estratègics, especialment la taronja, donat que tots els magatzems foren col·lectivitzats. El mateix va succeir amb les indústries i les empreses de serveis.¹⁹⁹ Dins d'aquestes col·lectivitzacions

196 ALCÓN, E., "Las confeccionadoras... Cit., pàg. 172-175.

197 VICENT, M., *Conflicto y revolución en las comarcas de Castellón*, Castelló, Universitat Jaume I, 2006, pàg. 134-135.

198 *Informe de lo ocurrido en Burriana al estallar el movimiento fascista*, PS-C-811, Archivo General de la Guerra Civil Española, Salamanca.

199 ABAD, V., *Borriana... Cit.*, pàg. 212.

destacarem el cas del Timbrat Borrianenc, una fàbrica de paper de seda fundada en 1927 i íntimament lligada al negoci taronger. La fàbrica fou col·lectivitzada i passà a estar sota el control de la CNT. El 29 d'abril de 1937 la UGT va enviar una carta a la Secretaria General de la Federación Regional de Campesinos de Levante, de la CNT, i aquests la van remetre a la direcció local de Burriana:²⁰⁰

*“Camarada Secretario de la Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra [...] ante vosotros exponemos con vivo dolor un hecho bochornoso ocurrido en nuestra ciudad [...]. En el timbrado de papel de seda Burrianense, trabajan camaradas afiliados a la C.N.T., pues estos últimos han coaccionado a los compañeros de la U.G.T. para que ingresen en la C.N.T., los compañeros que no han accedido a esta pretensión han sido despedidos por no ingresar en la C.N.T. [...] Pertenecen las compañeras a la Sociedad Ideal Femenino, Sociedad de Obreros Naranjeros, y los compañeros a la Productiva Campesina. [...] Recurrimos a vosotros en demanda de una pronta y justa solución que no ha de ser otra que la confraternidad en el trabajo de las dos sindicales”.*²⁰¹

D'altra banda, l'escrit de la UGT al Comité Nacional de la CNT tingué efecte, i la direcció anarquista escrigué a la Federación Local de Sindicatos de Burriana: *“La organización obrera de Burriana (Castellón) nos comunica que en las fábricas de papel timbrado de aquella población, los compañeros pertenecientes a la C.N.T. se niegan a trabajar con los camaradas siguientes [...]. Estos compañeros a quienes hoy se les pretende negar el derecho al trabajo si no se afilian a la C.N.T., son compañeros que fueron despedidos del taller en época pasada por haber defendido con más entusiasmo que nadie los acuerdos de la organización [...]. El Comité Regional, que hi adjuntava la còpia, demanava explicacions tan ràpidament com es pogués, per esclarir els fets.*²⁰²

La Federació Local respongué llargament, mostrant el seu malestar amb les companyes de la UGT per haver recorregut als comitès superiors en lloc de tractar el problema directament. A continuació, les acusaven de ser poc sinceres, i exposaven la seua versió: no es negaven, deien, a treballar amb els camarades de la UGT, però a Burriana només existia un sindicat d'Arts Gràfiques de la CNT, que era el que controlava totes les fàbriques d'aquesta indústria en concret. Per tant, tots els obrers havien de pertànyer a aquesta organització. El problema era que aquestes obreres jugaven a dues bandes, ja que pertanyien també a la UGT, cosa que ells consideraven immoral. En conseqüència, van prendre la decisió de sol·licitar que es donaren de baixa en El Ideal Femenino i que es quedaren només en el sindicat d'Arts Gràfiques i, si el que volien era seguir en la UGT, que es donaren de baixa d'Arts Gràfiques i es dedicaren només a l'ofici de tarongeres.²⁰³ A més, acusaren els dirigents de la UGT d'actuar de forma partidista i de valdre's d'algunes d'aquestes treballadores a fi d'aconseguir que, amb ajuda d'un exburgés de la fàbrica, el timbrat passara a les seues mans, com feren amb la fàbrica de municions amb ajuda del governador de Castelló.²⁰⁴

200 *Ibidem*, pàg. 241.

201 Centro Documental de la Memoria Histórica, “Escrito denunciando lo ocurrido en el Timbrado Burrianense” PS-Barcelona-C-750.

202 Centro Documental de la Memoria Histórica, “Carta del Comité Regional de la CNT a la Federación local de sindicatos de Burriana”, PS-Barcelona-C-750.

203 Centro Documental de la Memoria Histórica, “Escrito de la CNT de Burriana al Comité Regional”, PS-BARCELONA-C-750.

204 Centro Documental de la Memoria Histórica, “Escrito de la CNT de Burriana al Comité Regional”, PS-BARCELONA-C-750.

Si tenim en compte la versió de la CNT, podem parlar de la iniciativa que demostraren aquestes confeccionadores de taronja d'El Ideal Femenino i la seua participació activa en l'economia revolucionària. A més de formar part d'un col·lectiu, les obreres també podien tindre els seus propis interessos en l'àmbit personal, que moltes voltes anaven més enllà de l'adscripció a un sindicat, i per això no és estrany veure tensions a causa de les filiacions de les treballadores en una o altra societat per conveniència (o inclús la participació simultània en ambdues, que generava conflictes com el que acabem de contar). Açò, a més, ho hem d'entendre dins d'un context molt determinat, amb les col·lectivitzacions i el control polític per part dels sindicats, on hi havia una preponderància de la CNT que al mateix temps estava en inferioritat numèrica davant d'un sindicat socialista que demanava més protagonisme. Per tant, les tensions sindicals no només existien entre els sindicats catòlics i els sindicats de classe, també hi hagué conflictes entre ugetistes i cenetistes, especialment arran de la guerra i l'economia revolucionària, i les dones participaren també d'aquestes tensions.

En definitiva, fent un recorregut per les primeres dècades del segle XX hem pogut donar fe de la posició proactiva de la dona pel que respecta a la conflictivitat laboral i les protestes. Ja siga per mitjà de la seua presència i capacitat d'organització en manifestacions i protestes populars, com a través dels sindicats, tenint en compte, a més, la gran importància dels sindicats de confeccionadores de taronges a la Plana (i en general a les comarques tarongeres), per tal com comptaven amb milers de sòcies per tractar-se d'un sector amb moltíssima presència femenina. Aquestes situacions de protestes, vagues i inclús violència puntual dins dels cicles endèmics de conflictivitat del sector taronger, contrasten fortament amb la imatge idealitzada de l'explotació tarongera que trobem a través de la literatura i part de la historiografia, així com amb la visió passiva, dolça i complaent que l'imaginari ofereix de les dones tarongeres.

5. CONCLUSIONS

Hem pogut constatar com la literatura de final del segle XIX i principi del segle XX ens descriu el paisatge taronger com un mar inacabable de maragda i fruits daurats i quasi ens ve al cap l'olor de la tarongina en les ornamentades descripcions de Teodor Llorente o Blasco Ibáñez. Aquests jardins meravellosos amaguen entre els seus arbres fabuloses cases burgeses, on les famílies més benestants gaudeixen de passejos, celebracions i fins i tot històries d'amor. Prop d'ells, però en una altra esfera, trobem els humils llauradors i treballadores, que configuraren a principi del segle XX l'estereotip valencià per excel·lència. Guardians serens dels arbres, feliços, festius i tranquils. Per als amos resulten ser com una bassa d'oli, i amb la seua innocència, honestat i costumisme, animen el paisatge i protagonitzen algunes de les millors postals. Dins d'aquest verger també hi ha lloc per a les dones, folklòriques, amb vestits de fallera, o tradicionals, entre els tarongers, en actitud passiva o oferint a l'espectador de les postals, fotografies o marques comercials l'apreciat fruit daurat.

També hem analitzat com altres fonts referents a la producció tarongera al segle passat ens parlen més aviat de l'epopeia col·lectiva del comerç, com si es tractara d'una gran consecució de tots els borrianencs, un motiu d'orgull. És ben reconeguda la fanfarroneria borrianenca, i aquell lema de "Borriana, París i Londres", fossilitzat en l'imaginari col·lectiu i que fa referència a la posició prominent de la població en el comerç internacional. Aquesta nostàlgia ha sigut alimentada al llarg del temps amb les aportacions d'escriptors i historiadors, i ha format part de la memòria col·lectiva borrianenca. A l'hora de fer una recerca sobre la història de la citricultura és habitual enfrontar-se a una gran quantitat de dades d'exportacions i volums de producció o una enumeració dels ports més remots on aplegà la taronja.

Fruit d'aquest imaginari que es configurà a principi del segle passat, de la idealització del paisatge i el comerç taronger, trobem hui en dia una mirada nostàlgica que no seria necessàriament negativa si no fos perquè aquesta visió invisibilitza per complet els treballadors i la conflictivitat laboral. Si només acudirem a aquestes fonts podríem pensar que es tracta d'una època daurada on tot el món s'enriquí i la prosperitat pareixia no tindre fi. Alguna volta hem sentit aquell rumor de com abans els amos donaven pastissos als col·lidors per tal que no es menjaren les taronges, de tant cares i profitoses com eren. Però, si atenem la documentació i la premsa de l'època, aquest discurs es desmunta. L'absència de la conflictivitat laboral en la literatura, part de la historiografia i la memòria col·lectiva no es deu a unes bones condicions, més aviat tot el contrari. Aquesta mirada, que era la de la burgesia, invisibilitza el treball i la conflictivitat.

La realitat és que hi hagué, de forma quasi endèmica, vagues, protestes, manifestacions i inclús violència, pel fet que gran part de la rendibilitat i el lucre del sector taronger se sostenia sobre l'explotació dels treballadors, i especialment de les treballadores. Milers de dones, amb un salari notablement inferior al dels homes, poblaven els magatzems, grans naus industrials mal condicionades, que oferien condicions pèssimes per a un treball monòton i repetitiu. Majoritàriament, aquestes dones, influïdes per la ideologia imperant sobre el treball femení de final del segle XIX i bona part del segle XX, acceptaven les condicions d'un treball abusiu i inestable, suportant la contínua pressió de les encarregades i sense saber si el dia següent treballarien o no. Fent llargues vetlades a la nit i moltes

hores extres que no sempre eren correctament remunerades, o inclús treballant com a "augmentades", és a dir, en acabar de treballar en un magatzem, anaven a un altre, a fi de complementar el seu salari.

El fet de comptar amb tantes dones en el sector repercutí en la creació de sindicats de confeccionadores de taronja, de gran importància als nuclis tarongers, sense ser la Plana de Castelló cap excepció. Al llarg del treball hem pogut parlar no sols de les condicions laborals i la realitat dels magatzems, sinó també de les activitats d'aquests sindicats així com de les seues contradiccions i dels enfrontaments entre els sindicats de classe i els catòlics, o entre els sindicats anarquistes i els socialistes durant les col·lectivitzacions. En definitiva, s'ha tractat de mostrar com les confeccionadores de taronja participaren activament no només de l'economia tarongera sinó també de l'activitat sindical i de les vagues i protestes, amb representació pròpia. Milers de dones foren conscients de la seua situació dins de l'esquema productiu i de la societat borriana i participaren en esdeveniments rellevants com les manifestacions del 1917 o les negociacions pel contracte col·lectiu de treball de la Plana. Inclús dins de l'obrerisme es propiciaren debats i discursos sobre el paper de la dona en la societat, als quals Borriana i les seues confeccionadores no foren alienes.

La intenció, per tant, ha sigut evidenciar totes aquestes circumstàncies, posant de manifest la realitat de les condicions laborals, l'agitació social i l'activitat sindical de les dones que contrasta enormement amb aquelles joves passives i alegres que ens presenta l'imaginari col·lectiu de la taronja. Si bé és cert que l'activitat tarongera significà un gran creixement econòmic i demogràfic per a la capital de la Plana, el benefici no aplegà a totes les butxaques, i la producció i comercialització citrícola va recolzar sobre la força de treball de milers d'obrers per a enriquir una determinada elit econòmica. Entre els obrers, les confeccionadores es trobaven en una posició especialment injusta, ja que rebien una quantitat notablement inferior que els homes pel seu treball.

Confeccionadores de taronja. Arxiu del Museu de la Taronja, C-0042.

Confeccionadores de taronja en la temporada 1954-1955. Arxiu Municipal de Borriana. Col·lecció Museu Arqueològic.

En definitiva, hem intentat presentar una nova mirada sobre el passat taronger de Borriana, defugint els relats tradicionals, amb una proposta que tracta de posar en valor el paper de les treballadores dels magatzems de taronja, que encara hui en dia es compten per milers i són una part imprescindible de l'estructura econòmica de la Plana, i de Borriana en particular. Hem tingut la pretensió de recuperar una part fonamental i oblidada (o eludida) de la història borriana. Així doncs, un objectiu derivat ha sigut el d'oferir una mena d'homenatge a tots aquells obrers que han treballat i encara treballen en la taronja, però especialment a les confeccionadores, que han patit una doble invisibilització.

Confeccionadores de taronja durant la segona meitat del segle XX.
Fons propi.

6. BIBLIOGRAFIA

Prensa històrica:

El Clamor: Diario republicano de la tarde (Castelló de la Plana), Arxiu Municipal de Castelló, ES.120402.AMC.

El Día (Madrid), Biblioteca Nacional Española.

Heraldo de Castellón: Diario decano y el de mayor circulación de la provincia (Castelló de la Plana), Arxiu Municipal de Castelló, ES.120402.AMC.

La Unión: Semanario político (Borriana), Arxiu Municipal de Castelló, ES.120402.AMC.

Bibliografia:

ABAD, V., *La taronja. 1781-1939*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987.

ABAD, V., "La economía naranjera", en MESADO, N., *Burriana en su historia*, v. II, Borriana, Ajuntament de Borriana, 1991.

ABAD, V., *Borriana, siglo XX: De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*, València, Tirant lo Blanc, 2011.

ALCÓN, E., "Las confeccionadoras de naranja en las comarcas de Castelló. Segregación, precariedad y acción colectiva", en MONLLEÓ, R., ed., BADENES-GASSET, I., ed., ALCÓN, E., ed., *Mujeres públicas, ciudadanas conscientes. Una experiencia cívica en la Segunda República*, Castelló, Universitat Jaume I, 2018.

ARCHILÉS, F., "Hacer región es hacer patria. La región en el imaginario de la nación española de la Restauración" en *Ayer*, núm. 64, 2006, pàg. 121-147.

ARCHILÉS, F., MARTÍ, M., "Un país tan extraño como cualquier otro: la construcción de la identidad nacional", en M. Cruz Romeo i Ismael Saz, *El siglo XX: historiografía e historia*, València, Universitat de València, 2002.

ARTAL, M., *Informe sobre posibilidades generales de mejora de la organización del trabajo e instalaciones en almacenes de confección de naranja*, València, Sindicato Provincial de Frutos y Productos Hortícolas, 1960.

BALBÁS, J. A., *El libro de la provincia de Castellón*, Castellón, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, 1981.

BENITO GOERLICH, D., "La arquitectura de 1890 a 1940", en *Burriana en su historia*, vol. I, Ajuntament de Borriana, Borriana, 1987.

BESÓ, A., *Horts de tarongers: visions culturals d'un paisatge*, València, Universitat de València, 2012.

BLASCO IBÁÑEZ, V., *Entre naranjos*, Esplugas de Llobregat, Plaza & Janés, 1978.

BORDERÍAS, C., "El trabajo de las mujeres: discursos y prácticas", en MORANT, I., dir., *Historia de las mujeres en España y América Latina*, vol. III, Madrid, Cátedra, 2006.

CANDELA, P., "Mujeres entre naranjos: las trabajadoras de los almacenes valencianos de manipulación y comercialización de cítricos", en BALLESTEROS, M., ESCUDERO, C., *Feminismos en las dos orillas*, Málaga, Universidad de Málaga, 2007.

- CAPEL, R. M., *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*, Madrid, Instituto de la Mujer, 1986.
- CAVANILLES, A. J., *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia por Don Antonio Josef Cavanilles*, vol. 1, València, Albatros, 1993.
- CONDESA DE GASPARIN, *Paseo por España: relación de un viaje a Cataluña, Valencia, Alicante, Murcia y Castilla*, València, Imp. de José Doménech, 1875.
- FUSI, J. P., PALAFOX, J., *España: 1808-1996. El desafío de la modernidad*, Madrid, Espasa, 1997.
- GARRIDO, S., "El conreu del taronger a la Plana de Castelló: agricultura comercial, propietat pagesa i treball assalariat (1850-1930)" en *Estudis d'història agrària*, núm. 13, 2000, pàg. 201-228.
- GARRIDO, S., *Los trabajadores de derechas*, Castelló, Diputació de Castelló, 1986.
- GIL-MASCARELL, M., *et alii, Història del País Valencià*, València, Eliseu Climent, 1992.
- INSTITUTO DE REFORMAS SOCIALES, *El contrato colectivo de trabajo de la Plana*, Madrid, Sobrinos de la sucesora de M. Minuesa de los Ríos, 1920.
- LACOMBA, J., *Crisi i revolució al País Valencià (1917)*, València, Garbí, 1968.
- LACOMBA, J., *La crisis española de 1917*, Madrid, Editorial Ciencia Nueva, 1970.
- LLANSOLA, G., "Àngels a la llar, obreres conscients; les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)", en *VIII Vila de Betxí*, Betxí, Ajuntament de Betxí, 2008.
- LLORENTE, T., *Valencia*, València, Albatros, 1980.
- LLORENTE, T., *Poesia valenciana completa*, GUARNER, L., ed., València, Tres i Quatre, 1983.
- MADOZ, P., *Diccionario geográfico estadístico histórico de España y sus posesiones de ultramar*, IV, Madrid, Tip. de P. Madoz y L. Sagasti, 1946.
- NASH, M., *Mujer, familia y trabajo en España, 1875-1936*, Barcelona, Anthropos, 1983.
- PERIS, M., *Isidro. Poema rural de Burriana*, València, Imprenta de José Olmos, 1925.
- ROCA, F., *Historia de Burriana*, Castelló de la Plana, Tip. Hijo de J. Armengot, 1932.
- SARTHOU, C., *Geografía general del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, Barcelona, Alberto Martín, 1919.
- TEJEDO, J. B., ESTEVE, T., ed., *Poemari*, Borriana, Ajuntament de Borriana, 1988.
- VICENT, M., *Conflicto y revolución en las comarcas de Castellón*, Castelló, Universitat Jaume I, 2006

Ignacio Nebot Segarra (Borriana) és graduat en Història per la Universitat de València (2017), màster en Història de la Formació del Món Occidental (2019) i màster en Patrimoni Cultural: Identificació, Anàlisi i Gestió (2021) per la Universitat de València. Actualment treballa a la Universitat de València com a tècnic superior d'investigació i forma part del projecte de la Universitat de Barcelona Sciència.cat. Tot i que les seues línies d'investigació estan relacionades amb la medicina i la cultura popular a l'edat mitjana, les conjuga amb un especial interès per la història contemporània de Borriana.

